

De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België

Een overzicht van de belgische volkswoningbouw / 1830-1930

Marcel Smets

Pierre Mardaga, uitgever

12. De tuinwijkideologie ter verwezenlijking van een nieuw gemeenschapsbeeld

12.1. Het eerste naoorlogs kongres voor goedkope woningbouw

Er werd reeds op gewezen dat de naoorlogse Belgische modernisten hun taak duidelijk ingeschreven zagen in de ontluikende sociale bewustwording. Stedebouw was voor hen in de eerste plaats «het creëren van de materiële omgeving voor een nieuwe sociale orde»⁽⁴⁸⁸⁾. Deze benadering maakte het formuleren van nieuwe uitgangspunten, voor het vormgeven van deze nieuwe naoorlogse samenleving, noodzakelijk. Voor het eerst werd het ordenen van de ruimte bewust gezien als de neerslag van een politiek handelen. «Al de doctrines van het liberalisme en het socialisme zijn hier aanwezig», zou A. Duchêne in 1919 zeggen, «en het betekent zich uitspreken voor de ene of de andere maatschappijvisie, indien men van een stad een simpel naast mekaar plaatsen van woningen, werkplaatsen en stapelplaatsen maakt, of een uitgebreide plaats van tewerkstelling, consumptie en opvoeding in gemeenschap»⁽⁴⁸⁹⁾.

Tijdens de wederopbouwperiode was men kennelijk nog op zoek naar de wijze waarop deze nieuwe visie van het stedebouwkundig handelen een uitdrukking kon vinden. Dit komt b.v. naar voren in de twee alternatieven voor structurering van een moderne stad, die Duchêne tracht tegenover elkaar af te wegen: «Is het wenselijk», zegt hij «dat er enerzijds een wijk is voor arbeiders en één voor burgers, en anderzijds kommerciële, administratieve of industriewijken? Of moet men daarentegen, de gehele agglomeratie uitzetten, vertrekkend van de idee dat de mensen van vandaag deelnemen aan uiteenlopende activiteiten, dat ze behoren tot diverse groepen, dat ze hun wensen en hun behoeften zien uitbreiden en dat ze daarom een neiging vertonen naar een veel grotere vermenging van hun bestaan?»⁽⁴⁹⁰⁾.

Het wederopbouwcongres dat in april 1920 op initiatief van de *Union des Villes* werd georganiseerd, sluit deze periode van onzekerheid af. Door de formulering van de tuinwijkideologie grijpt inderdaad tijdens dit kongres een kristallisatie plaats van de verschillende modernistische opvattingen tot een welbepaalde gedragslijn. Deze denkwijze zal richtinggevend zijn voor de volkswoningbouwpolitiek die E. Vinck, de organisator van het kongres, maar tevens de eerste voorzitter van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen*, in de twintiger jaren zal volgen.

De belangrijkste doelstelling die men in de voor dit kongres gehouden referaten terugvindt, is ongetwijfeld de

strijd tegen de privé-spekulatie en het daarmee samenhangend vraagstuk van het grondbezit. Zowel R. Verwilghen als A. Van Den Bempt komen, na een historisch overzicht van de speculatiebouw in de grote centra, tot het besluit dat «het volkshuisvestingsprobleem zich in de grote steden herleidt tot het probleem van het stedelijk grondbezit»⁽⁴⁹¹⁾. Verwilghen toont aan dat de meeste bouwrijpe terreinen in de stad door de monopoliepositie van de eigenaren een totaal artificiële spekulatiewaarde hebben verkregen, die een doelmatige aanwending volkomen onmogelijk maakt. Om een opflakking van de speculatie, die zou volgen uit de naoorlogse woning-schaarste, tegen te gaan, is hij, samen met Van Den Bempt, van oordeel dat «het wenselijk is een maximum van inspanningen te besteden aan het terug verwerven van de grond door de gemeenschap»⁽⁴⁹²⁾.

Om ondanks de te verwachten speculatie toch een degelijke volkswoningbouw te kunnen realiseren stelt Verwilghen twee maatregelen voorop. Enerzijds meent hij dat de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* (of gelijk welk ander publiek orgaan) rondom de verschillende grote steden uitgebreide terreinen zou moeten trachten in bezit te krijgen, die zich voor woningbouw lenen, maar gezien hun grote afstand tot het centrum voornamelijk niet voor speculatie in aanmerking komen en relatief goedkoop kunnen worden aangekocht. Na verwerving zouden deze terreinen met een degelijk openbaar vervoernet moeten ontsloten worden, zodat het bezwaar van afgelegenheid wordt opgeheven. Anderzijds acht hij een zoneringsplan met stedebouwkundige voorschriften voor het soort bebouwing dat in elke zone toegelaten wordt, onontbeerlijk. Het doel van zulk zoneringsplan mag echter niet verkeerd worden geïnterpreteerd: het gaat er niet om «de industrie, de herenwoningen of kommerciële bedrijvigheden in wijken onder te brengen die daarvoor speciaal zouden zijn aangelegd»⁽⁴⁹³⁾. De voornaamste betrachting ervan bestaat er, volgens Verwilghen in, «te beletten dat de bodem een prijs zou bereiken die er het gebruik, onder behoorlijke voorwaarden, van onmogelijk zou maken»⁽⁴⁹⁴⁾.

Het belang van een gemeentelijk uitbreidingsplan werd ook door de overige sprekers beklemtoond. Bodson pleit voor het invoeren van een wet op de uitbreiding der steden naar het model van de Nederlandse *Woningwet* (1901) of de Engelse *Town Planning Act* (1909)⁽⁴⁹⁵⁾. Van der Swaelmen vraagt het kongres, de *Union des Villes* te belasten met het opstellen van een dergelijk wetsvoorstel. Uit zijn argumentatie blijkt dat het er hem niet langer, zoals in 1916, in de eerste plaats om gaat een rationele structuur voor de stad in haar geheel vast te leggen, maar wel om «de geschikte plaats voor de vestiging van wijken

en complexen voor de volkswoningbouw te bepalen»⁽⁴⁹⁶⁾. De stad zelf wordt dus, zoals bij R. Verwilghen, als het ware aan de speculatie overgeleverd: de strijd om een functionele wederopbouw wordt als verloren beschouwd en er blijft de modernisten alleen nog over, hun nieuwe denkbeelden buiten de stad trachten te verwezenlijken.

Omdat de volkswoningbouw in elk geval onder vorm van nieuwe wijken zal moeten gebeuren⁽⁴⁹⁷⁾, acht Van der Swaelmen het dringend noodzakelijk dat voor de aanleg van deze wijken ontwerpcriteria zouden worden opgesteld die de uitbouw van een harmonische woonomgeving garanderen. Samen met Verwilghen is hij van oordeel dat men zich «aan de rand van de stad, waar de grondprijs relatief laag is», niet hoeft tevreden te stellen met de minimale wooneisen die voor de stad geldig zijn, maar dat men er «een betere vorm van wonen kan invoeren»⁽⁴⁹⁸⁾.

De voornaamste uitgangspunten bij de realisatie van dit kwalitatief hoogstaand woonmilieu moeten volgens Van der Swaelmen van hygiënische en economische aard zijn. Daarnaast is het, volgens hem, essentieel «een goede groepering te maken van de elementen die men gaat ontwerpen»⁽⁴⁹⁹⁾. Het «stadsbeeld» moet de wijk als geheel herkenbaar maken. Het moet er even prettig zijn om te vertoeven als in de oude stad. Om deze kondities te vervullen geeft Van der Swaelmen de basis aan van een programma van richtlijnen dat bij het uitzetten van nieuwe wijken zou kunnen gevolgd worden⁽⁵⁰⁰⁾.

Het nagestreefde eenheidsbeeld kan volgens Verwilghen alleen gevrijwaard worden zolang de bewoners geen eigenaar zijn van hun woning. Om de arbeiders als het ware tegen zichzelf te beschermen, wil hij het individueel woningbezit tegengaan. Aangezien het gewoon verhuursysteem volgens hem meebrengt dat de huurders weinig respect vertonen voor het pand dat ze betrekken, pleit hij voor de oprichting van huurderskoöperatieven. Omdat de bewoner in dit geval aandeelhouder is van de hele wijk, is Verwilghen van mening dat het tot stand komen van zo'n koöperatieve tot gevolg zal hebben dat «niet de egoïstische zin voor de individuele eigendom, maar de geest van solidariteit en kollektief bezit zal worden aangewakkerd»⁽⁵⁰¹⁾.

Om ondanks de materiaalschaarste een optimale woonbaarheid te garanderen, achten Bodson en Hoste het onontbeerlijk nieuwe konstruktie methoden in te voeren, zelfs wanneer deze technisch nog niet helemaal op peil staan en de reactie van de bewoners eerder negatief is. Door het aanwenden van de moderne technieken zal volgens Bodson «een nieuw soort schoonheid te voorschijn komen»⁽⁵⁰²⁾. Uit de «riante woningen» die op die manier worden opgevat, «zal een vernieuwd ras ontlui-

⁽⁴⁸⁸⁾ R. Verwilghen: «L'Urbanisme dans les différents pays», *La Cité*, jg. I, nr. 6, december 1919, p. 101.

⁽⁴⁸⁹⁾ A. Duchêne: *Pour la reconstruction des cités industrielles* (préface de Paul Otlet), Paris & Liège, 1919, p. 12.

⁽⁴⁹⁰⁾ *Ibid.*, p. 13.

⁽⁴⁹¹⁾ R. Verwilghen: «Le problème foncier», *Conférence nationale de l'habitation à bon marché*, Brussel, 24-26 april 1920, p. I, 1.

⁽⁴⁹²⁾ A. Van Den Bempt: «Le problème financier», *Ibid.*, p. II, 7.

⁽⁴⁹³⁾ R. Verwilghen: «Le problème foncier», *loc. cit.*, p. I, 6.

⁽⁴⁹⁴⁾ *Ibid.*

⁽⁴⁹⁵⁾ F. Bodson: «La technique et l'esthétique des habitations populaires», *Conférence nationale de l'habitation à bon marché*, Brussel, 24-26 april 1920, p. III, 4.

⁽⁴⁹⁶⁾ L. Van der Swaelmen: «La technique et l'esthétique des agglomérations d'habitations à bon marché populaires ou pour la classe moyenne», *Ibid.*, p. V, 10.

Van der Swaelmen was directeur van de technische afdeling van de *Union des Villes* en zou dus zelf met het opstellen van dit wetsvoorstel gelast worden. Uit zijn voorstel blijkt duidelijk dat de wet van 25 augustus 1915 op het verplicht stellen van uitbreidingsplannen voor geteisterde steden nagenoeg niet werd toegepast.

⁽⁴⁹⁷⁾ «Que vous le vouliez ou non, ce sont donc des quartiers nouveaux que vous allez créer». *Ibid.*, pp. V, 2.

⁽⁴⁹⁸⁾ R. Verwilghen: «Le problème foncier», *loc. cit.*, pp. I, 6-7.

⁽⁴⁹⁹⁾ L. Van der Swaelmen: «La technique et l'esthétique des agglomérations d'habitations à bon marché populaires ou pour la classe moyenne», *loc. cit.*, pp. V, 9.

⁽⁵⁰⁰⁾ Van der Swaelmen geeft de factoren aan waarmee bij het bepalen van de voor verschillende soorten bestemmingen vereiste oppervlaktes moet worden rekening gehouden. Voorts geeft hij een overzicht van de uitrustings-elementen waarvan de vestiging in de wijk moet overwogen worden. Ten slotte overloopt hij de met het onderzoek en ontwerp gepaard gaande werkzaamheden en geeft hij een aanzet tot een aantal esthetische voorschriften.

Union des Villes et Communes belges: Conférence nationale de l'habitation à bon marché, Brussel, 24-26 april 1920, pp. 10-12.

⁽⁵⁰¹⁾ R. Verwilghen: «Le problème foncier», *loc. cit.*, pp. I, 8.

⁽⁵⁰²⁾ F. Bodson: «La technique et l'esthétique des habitations populaires», *loc. cit.*, pp. III, 3.

ken» (503). Het gebruik van materialen zoals ijzer en beton, die «niet het minste lokaal, regionaal of nationaal karakter vertonen» (504), maar internationaal van aard zijn en aanleiding geven tot een overall toepasbare esthetiek, wordt op die manier symbolisch voor een nieuw soort gemeenschapsofbouw, waarin het individualisme plaats maakt voor het kollektieve.

De sociale woningbouw is een ideaal oefenterrein om deze nieuwe esthetiek uit te testen. Hoste meent, dat «de arbeider geen enkel verzet zal aantekenen tegen het feit dat zijn woning identiek is aan die van zijn buur. (...) Voor hem komt het er niet op aan een woning te hebben die verschillend is van de andere, maar wel van over een woning te beschikken die zoveel mogelijk al de beste kondities van bewoonbaarheid in zich verenigt» (505). Al deze kondities zijn volgens Hoste aanwezig in de genormaliseerde woning. Zij vormt het middel bij uitstek om, door een gevarieerde herhaling van hetzelfde motief, het «euritmische stadsbeeld» te verwezenlijken dat Van der Swaelmen als voorwaarde voor de eigen identiteit van de nieuwe volkswoningbouw wijken vooropstelt. In dat opzicht zal het volgens Van der Swaelmen «de goedkope woning zijn, die met haar karakteristiek uitzicht een stempel zal drukken op de nieuwe fysionomie van alle stadsuitbreidingen in de toekomst» (506).

12.2. De tuinwijkpolitiek van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen

Het door de modernisten op het kongres van 1920 ingenomen standpunt, gaf het theoretisch denkkader aan waarop de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* haar volkswoningbouwpolitiek de volgende jaren zou schragen. Hoewel het kongres zich niet uitsprak over de door H. Hoste tijdens de debatten opgeworpen vraag, of men zich vóór of tegen het kollektief grondbezit en vóór of tegen het eigenaar maken van de arbeiders opstelde (507), zou uit de aard van de verwezenlijkingen die in het begin van de twintiger jaren tot stand kwamen, duidelijk blijken dat deze fundamentele keuze in het voordeel van het kollektieve was beslecht. In die zin betekende het volkswoningbouwkongres van 1920 een belangrijk keerpunt in het denken over de volkshuisvesting in België.

Van de door het kongres noodzakelijk geachte zoneeringsplannen kwam niets terecht (508). Aan alle andere door het kongres voorgestelde maatregelen werd echter voldaan (509). Door het technisch bureau van de Nationale Maatschappij werden richtlijnen uitgevaardigd voor de indeling van woningen en de aanleg van wijken. Om het materiaaltekort en de daarmee samengaande woekerprizen op te vangen werd een stock van bouwmaterialen opgeslagen. Geïndustrialiseerde konstruktie methoden werden op ruime schaal geïntroduceerd: in de *Cité-Jardin*

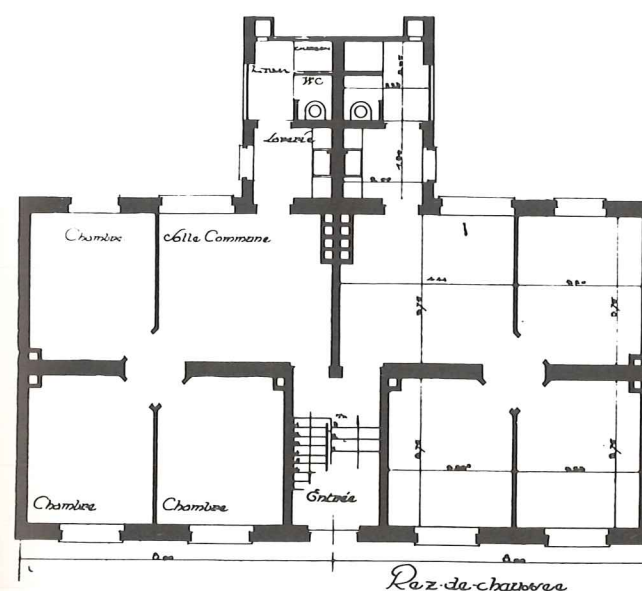
de la Roue (1922) was, onder leiding van J.J. Eggericx, zelfs een experimentele werf opgezet om de nieuwe bouwprocédés uit te testen. Op financieel-organisatorisch vlak, was een regeling getroffen die het ontstaan van huurderskoöperatieven door het toekennen van ruime subsidiemogelijkheden vergemakkelijkte (510).

Het bouwprogramma dat door de Nationale Maatschappij in haar beginperiode zal gerealiseerd worden, getuigt van een uitgesproken voorkeur voor de tijdens het kongres van 1920 verdedigde tuinwijkformule. Alleen in sterk verstedelijkte gemeenten zoals Schaarbeek, Vorst, Laken of St.-Gillis, bleef men hoofdzakelijk meergezinswoningen bouwen. Dit gebeurde echter meer uit gebrek aan goedkope bouwgrond, dan uit belangstelling voor deze bouwwijze. Meergezinswoningbouw werd in het begin van de twintiger jaren eerder beschouwd als een «nog noodzakelijk kwaad» (511). Dezelfde argumenten die men in de volkswoningbouwprojecten van vóór de oorlog had trachten te ondervangen, werden er tegen ingeroepen. Zo vond Ad. Puissant, de toenmalige technische directeur van de Nationale Maatschappij, het «om menigvuldige redenen van veiligheid, hygiëne en politietoezicht, en om een al te grote vermenging van bewoners uit de weg te gaan», wenselijk niet meer dan drie verdiepingen hoog te bouwen (512).

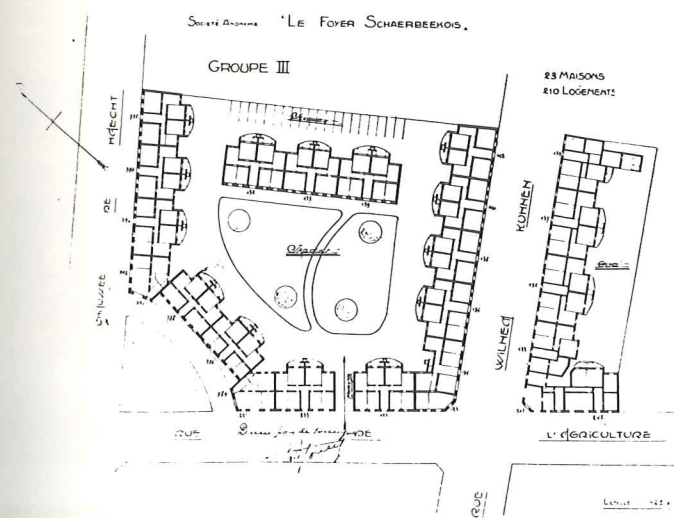
Deze doelstellingen van hygiëne, controleerbaarheid en onderling isolement, hadden tot gevolg dat men zich, voor wat betreft de woonblokken in de stedelijke agglomeratie, sterk bleef inspireren op het *maison-de-rapport* type van vóór de oorlog. (De vernieuwde inzichten inzake gestapelde woningbouw zouden hoofdzakelijk ontwikkeld worden in de vrijstaande woonblokken die voor de tuinwijken werden ontworpen). Ook de strenge reglementen van inwendige orde, die origineel voor de woonblokken van Hellemans in de Marollen waren ingevoerd, bleven over het algemeen gehandhaafd in de appartementsgebouwen met stedelijk karakter, die na de oorlog werden opgericht (513).

Met het oog op het inrichten van gemeenschappelijke voorzieningen, werden deze meergezinswoningen aanvankelijk in grote gehelen gegroepeerd (514). Soms, zoals aan de Haachtsesteenweg en de Landbouwstraat te Schaarbeek (arch. Roulet - 1922), werden ze rondom een grote binnenkoer uitgezet. Naarmate bleek dat van de voorzieningen (hoofdzakelijk was- en droogruimte) weinig gebruik werd gemaakt (515), werd opnieuw overgegaan tot meergezinswoningen in de rij, die zich in de bestaande stratenstructuur inpasten (516). Voor de architecturale uitwerking inspireerde men zich aanvankelijk op de woningtypes van H. Jacobs of E. Hellemans [cfr woonblokken aan de Haachtsesteenweg (1922) en de Van Droogenbroeckstraat (1924) te Schaarbeek (arch. Roulet) - aan de Schildknechtstraat te Laken (1921 - arch. Ad. Puissant)]. Naderhand werd meer en meer verwezen naar het soort verburgerlijkt modernisme dat zijn intrede had gedaan in de betere appartementswoningbouw [cfr realisaties van arch. J. Diongre aan de Bosnie- en Combazstraat te St.-Gillis (1924), van arch. F. Van Meulecom aan de Combazstraat te St.-Gillis (1925) en de De Mesmaekerstraat te St.-Jans Molenbeek (1927)].

Plattegrond van de meergezinswoningbouw aan de Matthisstraat te Vorst (arch. Riffard - 1922)

Plattegrond en binnengezicht op de gemeenschappelijke tuin van de meergezinswoningbouw aan de Haachtsesteenweg te Schaarbeek (arch. Roulet - 1922).

NOTEN

(503) *Ibid.*

(504) H. Hoste: «La normalisation (standardisation)», *Conférence nationale de l'habitation à bon marché*, Brussel, 24-26 april 1920, pp. IV, 6.

(505) *Ibid.*, pp. IV, 6.

(506) Union des Villes et Communes belges: *Conférence nationale de l'habitation à bon marché*, Brussel, 24-26 april 1920, p. 12

(507) *Ibid.*, p. 27.

E. Leonard: «De Nationale Conferentie van Goedkope Woningen te Brussel, 24-26 april», *De bouwgeds*, juni 1920, p. 82.

(508) Dit neemt echter niet weg dat de tuinwijkvestiging rondom Brussel erg planmatig is opgevat.

(509) Aan het technisch bureau van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* werd door het kongres gevraagd:

1. de grondprijs en de financieringsregelingen te bestuderen;
2. minimumvoorwaarden inzake bewoonbaarheid van woningen op te stellen;
3. nieuwe materialen en konstruktietechnieken aan te moedigen;
4. methodes voor standaardisatie te ontwikkelen;
5. de funktionele en bewoonbaarheidsminima op te stellen voor woonwijken, woningcomplexen of groepen woningen.

Ibid., p. 37.

(510) Het statuut van de huurderskoöperatieven zal, zoals later wordt besproken, tot diepgaande politieke meningsverschillen aanleiding geven. Zo vond de regering dat ze van te veel voordelen genoten: «Mon attention est attirée sur les sociétés de construction d'habitations à bon marché dénommées: «Sociétés coopératives de locataires» et sur les avantages, excessifs selon moi, que la Société nationale est disposée à leur accorder».

Eerste-minister Theunis, geciteerd door minister Moyersoen in de Senaat, dd. 6 juli 1922, *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 2, nr. 8, augustus 1922, p. 200.

(511) Ad. Puissant: «L'Habitation à bon marché - X^e congrès international des architectes», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 2, nr. 10, oktober 1922, p. 230.

(512) Ad. Puissant: «Habitations à étages multiples», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr. 3, maart 1923, p. 48.

«Un même escalier ne dessert jamais que deux logements et encore ceux-ci sont-ils toujours superposés et non adjacents, de manière à éviter toute promiscuité désagréable.»

«La Cité-Jardin d'Ostende», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr. 7, juli 1923, p. 152.

(513) Het inwendig reglement van de woonblokken tussen de Blaesen de Hoogstraat werd letterlijk door de *Foyer Etterbeekois* overgenomen.

Het inwendig reglement van de *Foyer Schaarbeekois* bleef na de oorlog ongewijzigd.

L'Habitation à Bon Marché, jg. 1, nr 2, februari 1921, pp. 55-56.

(514) «Qu'il s'agisse d'habitations à étages multiples (...) ou d'habitations individuelles (...) la création de grands ensembles nous permettra plus facilement de "collectiver" certains services.»

Ad. Puissant: «L'Habitation à bon marché - X^e congrès international des architectes», *loc. cit.*

(515) Roulet: «Le Foyer Schaarbeekois», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr 11, november 1923, p. 292.

(516) Waarschijnlijk was deze ontwikkeling een gevolg van een bewuste politiek die streefde naar vermenging van de verschillende bevolkingslagen. Het klinkt inderdaad weinig geloofwaardig wanneer Puissant schrijft dat «de vraag naar dergelijke woonegelegenheden in sommige gemeenten niet voldoende groot was, opdat het kreëren van grote gehelen zou kunnen overwogen worden».

Ad. Puissant: «L'Habitation à bon marché», *L'Emulation*, maart 1927, p. 37.

Van bij haar oorsprong werd het woonblok door de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* als oplossing voor het volkshuisvestingsprobleem terzijde geschoven tegenover de eengezinswoningbouw met tuin⁽⁵¹⁷⁾. Tot aan het eind van de twintiger jaren zou men er van overtuigd blijven dat «de kazernewoning, met vele verdiepingen en nog meer woongelegenheden, met als toevoegsel en bedrieglijk lapmiddel, het publieke park, niet in staat was de woonkrisis op te lossen»⁽⁵¹⁸⁾. Men zou integendeel beogen «de steden te ontlasten door een uitzwermsingsaktie tot stand te brengen, en de bevolking hiertoe te bewegen (...) door het realiseren van verbeterde transportmiddelen»⁽⁵¹⁹⁾.

Het na te streven ideaal bestond er, volgens minister J. Wauters, in «iedereen een eigen huis te verschaffen in een uitzonderlijk aantrekkelijk milieu, omringd door bomen, licht en groen. Het doel is bomenpartijen en groenvoorzieningen aan te brengen, die zowel vanuit een sentimenteel als vanuit een materieel oogpunt een milieu zullen aangeven waarin een hele gemeenschap gaat wonen. Het gaat er niet om in een bepaalde plaats een bepaalde sociale klasse vast te zetten. Het is nodig dat alle klassen

met mekaar gemengd worden in deze samenlevingen van de toekomst»⁽⁵²⁰⁾.

Zoals uit deze woorden van minister Wauters blijkt, waren de Belgische tuinvijken bij het begin van de twintiger jaren meer dan gewoon maar een manier om het volkshuisvestingsvraagstuk op te lossen. Ze werden beschouwd als een middel om de bestaande maatschappijstructuur te veranderen en door de opbouw van een aantrekkelijke, niet - gehiërarchiseerde en op de gemeenschap betrokken woonomgeving, te komen tot een samenhorighedsgevoel en een wederzijdse verstandhouding die het ontluiken van een nieuwe (socialistische) samenleving zou mogelijk maken.

In die zin sloot het tuinvijkidiaal aan bij de utopische schema's uit de negentiende eeuw. Men was er van overtuigd dat door het «ontwikkelen van kollektieve uitrustingen, bij de bewoners een respect voor de belangen van de groep en voor het gemeenschappelijk bezit tot stand zou komen, en een fierheid zou gaan groeien van te behoren tot een goed uitgeruste gemeenschap en te leven in een kader van schoonheid en gezondheid»⁽⁵²¹⁾. Het leek onmogelijk dat «luiarden, boosdoeners of zelfs egoïsten

lang zouden blijven in een stad, waar de zin voor de gemeenschapsbelangen bij elk detail werd opgewekt». Ze zouden «ze verlaten of zichzelf veranderen»⁽⁵²²⁾.

12.3. De tuinvijkgedachte in een ruimer regionaal verband

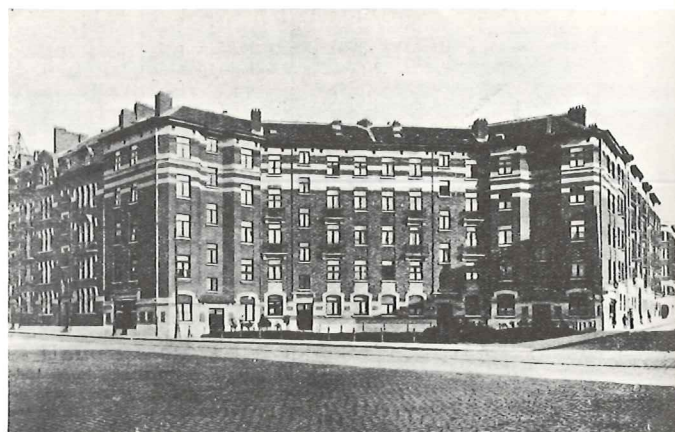
Met uitzondering van de door P. Otlet gepropageerde *Cité Internationale*, die aanvankelijk aan de Belgische kust was gepland als blijvende herinnering aan de Yzerveldslag⁽⁵²³⁾, later in de omgeving van Brussel, als zetel van de Verenigde Naties⁽⁵²⁴⁾, werd in België nooit een nieuwe tuinstad naar Engels model opgezet. Van bij het begin van de wederopbouw schijnt te zijn gekozen voor een uitbreiding onder vorm van tuinvijken die afhankelijk bleven van de moederstad⁽⁵²⁵⁾.

Het woningbouwprobleem dat in België na de eerste wereldoorlog rees, beperkte zich niet tot het ontlasten van enkele over het land verspreide miljoenensteden. Er heerste een algemeen woningtekort, zowel in de enkele grote steden als in de vele kleinere centra die zich historisch op een dag gaan van elkaar, hadden ontwikkeld. Het probleem was veel minder gelokaliseerd, en het ideaalschema van Howard, dat tot doel had een ring van tuinsteden om de reuzesteden te ontwerpen om er de krottenbewoners te huisvesten en ze én de voordelen van het platteland én de voordelen van de stad te bieden, vond daarom minder ingang. Volgens Ad. Puissant kon er in 1921 geen sprake van zijn «in België werkelijke tuinsteden te verwezenlijken, zoals men dat in Engeland had gedaan». Men moest, volgens hem, «eerst de meest dringende vraagstukken oplossen: een voldoende aantal woningen bouwen om aan de woonkrisis te verhelpen en aan de dringende behoeften die van alle zijden opduiken, te voldoen»⁽⁵²⁶⁾.

De structuur van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* werkte trouwens een eerder kleinschalige, gedecentraliseerde aanpak in de hand. Als nationaal organisme verdeelde zij de beschikbare kredieten min of meer evenredig over de plaatselijke bouwverenigingen of huurderskoöperatieven. Voor de vestiging van een nieuwe stad was gewoon niet voldoende geld beschikbaar. Omdat de subsidiëring in principe voor het bouwen van woningen werd toegekend, en voor uitrustingselementen slechts heel moeizaam toelagen werden verstrekt, bleven de nieuwe nederzettingen meestal op voorzieningen buiten de wijk aangewezen.

Sprekend over Le Logis - Floréal (nochtans de meest omvangrijke Belgische tuinvijk uit die periode), zegt Van der Swaelmen dan ook terecht dat «wij hier, zoals trouwens nergens in België, geen tuinstad kreëren in de werkelijke zin van het woord, maar alleen aan methodische stadsuitbreiding doen, aan organische stedenbouw, onder vorm van tuinvijken». Aan het begrip «Cité-Jardin» moet hier, volgens hem, «alleen de betekenis worden toegekend van een groepering van konstrukties in open bebouwing, uitgezet in een omslotenheid van groen»⁽⁵²⁷⁾.

Meergezinswoningbouw aan de Haachtsesteenweg te Schaarbeek (rechts) (arch. Roulet - 1922) en de Bosniestraat te St.-Gillis (links) (arch. J. Diongre - 1924).

Meergezinswoningbouw aan de Combazstraat te St.-Gillis (arch. J. Diongre - 1924).

⁽⁵¹⁷⁾ «On a considéré la formule du 'bloc' comme moins agréable, moins confortable, moins hygiénique a priori que l'habitation pour un ménage à laquelle s'ajoute un jardin, et les promoteurs de la Société Nationale se sont tournés surtout vers la seconde solution.»

Ibid.

⁽⁵¹⁸⁾ L. Attout: «Les maisons casernes et les parcs publics», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 7, nr 10, oktober 1927, p. 182.

⁽⁵¹⁹⁾ *Ibid.*

⁽⁵²⁰⁾ Union des Villes et Communes belges: *Conférence nationale de l'habitation à bon marché*, Brussel, 24-26 april 1920, p. 2.

⁽⁵²¹⁾ A. Duchêne: *Pour la reconstruction des cités industrielles* (préface de Paul Otlet), Paris & Liège, 1919, p. 38.

⁽⁵²²⁾ *Ibid.*, pp. 71-72.

⁽⁵²³⁾ W. Kromhout: «Hollandse architecten te Brussel», *De Bouwgids*, jg. 7, nr 1, januari 1920, p. 6.

⁽⁵²⁴⁾ «Un monument Commémoratif Mondial en Belgique.» *La Cité*, jg. 1, nr 7, januari 1920, pp. 130-131.

⁽⁵²⁵⁾ «... on estime que la véritable solution du problème, pour la généralité du pays, consiste dans la création de nouveaux quartiers à densité réduite, dans la formation de nouvelles agglomérations à proximité des anciennes ou à proximité des centres industriels.»

«Le problème de la construction dans les Faubourgs - Jardins», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 1, nr 1, januari 1921, p. 6.

⁽⁵²⁶⁾ Ad. Puissant: «Conférence nationale des Sociétés d'Habitations à bon marché», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 1, nr 3, maart 1921, pp. 63-64.

⁽⁵²⁷⁾ L. Van der Swaelmen: «Cité-Jardin 'Floréal'», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 5, nr 1, januari 1925, p. 3.

(Heropgenomen in «L'Urbanisation des Cités-Jardins», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 9, nr 12, december 1929).

Nooit werd op een ruimere interpretatie van het tuinvijwikkbegrip aangedrongen, wat er op wijst dat het stede-
bouwkundig denken in België uiteindelijk meer is beïn-
vloerd geweest door de ontwerpprincipes en de vormen-
taal van R. Unwin en B. Parker, dan door de theorie van
E. Howard zelf ⁽⁵²⁸⁾.

Op het Amsterdamse kongres van de *International Fe-
deration for Town and Country Planning and Garden Ci-
ties* van 1924 verdedigt Verwilghen het rationeel karakter
van een stedelijke decentralisatie onder de vorm van
tuinvijwijken en satellietsteden ⁽⁵²⁹⁾. Uitgaande van de ge-
middelde snelheden van de tram, de sneltram en de sub-
urbane spoorweg, toont hij aan dat, wanneer een maxi-
mum pendeltijd van één uur aanvaardbaar wordt geacht,
deze nederzettingen, al naar gelang van het gekozen ver-
voermiddel, tot op een afstand van respectievelijk
8,5 km, 16,5 km of 25 km van het stadscentrum mogen
gevestigd worden. Dit bewijst volgens hem dat het moge-
lijk is alle grote steden uit te breiden volgens vooraf be-
paalde groeirichtingen, waartussen de natuur gespaard
blijft.

Hierop voortgaand, stelt hij het theoretisch schema van
de stervormige stad voorop als groeimodel voor expansie
stedelijke agglomeraties. Het ontwikkelt zich in

opeenvolgende fasen: eerst onder de vorm van tuinvij-
wijken die volledig op de moederstad afgestemd blijven
(Verwilghen noemt ze *agglomérations - dortoirs*), en la-
ter, in een definitieve fase, onder de vorm van kwasi-
onafhankelijke satellietsteden met werkgelegenheid ter
plaatse.

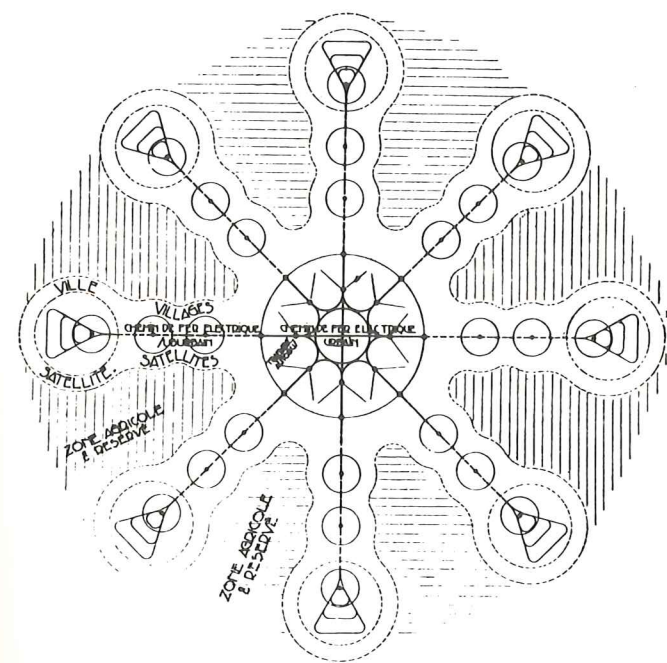
Deze stervormige ontwikkeling is volgens Verwilghen
financieel realiseerbaar, omdat de meerwaarde van de
bouwrijp gemaakte gronden voldoende groot zal zijn om
een adequate verbinding met de moederstad te bekosti-
gen. Op die manier kan, volgens hem, de natuurlijke kon-
centrische ontwikkeling, die de leefbaarheid van de stad
steeds meer aantast, maar waarmee het kapitaal en de
spekulatieve krachten het meest gediend zijn, worden
tegengegaan ⁽⁵³⁰⁾.

De tuinvijwijken die in de twintiger jaren rondom Brussel
tot stand kwamen, vormen in feite een eerste aanzet tot
de praktische verwezenlijking van de speerpuntvormige
ontwikkeling die Verwilghen had gepropageerd. Uit een
door L. Van der Swaelmen opgestelde kaart, waarin de
terreinen die volgens hem voor tuinvijwikkvestiging in aan-
merking komen, worden aangegeven, blijkt duidelijk dat
zij in een ruimer regionaal verband werden gepland. Van
der Swaelmen was van oordeel dat «het naast elkaar si-

Tuinvijk Le Logis - Floréal (L. Van der Swaelmen, J. Eggericx, L. François, R. Moenaert - 1921-30).

R. Verwilghen: model voor stervormige stadsuitbreiding (boven) - L.
Van der Swaelmen: groeimodel voor de Brusselse agglomeratie (on-
der).

NOTEN

⁽⁵²⁸⁾ « Si nous ne pouvons encore réaliser des cités-jardins, il importe toutefois de s'inspirer des principes généraux qui les régissent, pour réaliser l'extension de nos villes et surtout pour créer les groupements d'habitations à bon marché que nous avons la tâche d'édifier: nous ferons ainsi des faubourgs-jardins.»

Ad. Puissant: «Conférence nationale des Sociétés d'Habitations à bon marché», *loc. cit.*, p. 64.

⁽⁵²⁹⁾ R. Verwilghen: «Les transports en fonction du plan régional», *La Cité*, jg. 5, nr 2, december 1924, pp. 21-36.

Zie ook: F. Smit: «Van tuinstedebouw tot stedelijke uitwaaiering», *Wonen - TA/BK*, nr 13, juli 1975, pp. 10-12.

⁽⁵³⁰⁾ «Nos villes sont une émanation du capitalisme, et dans l'état actuel des choses, le mode d'extension par accroissements annulaires est celui qui sert le mieux les intérêts du capital (...). Cet état de choses est à l'origine de la grande défectuosité des villes, défectuosité *constitutionnelle*, qu'aucun aménagement intérieur, quelque scientifique qu'il soit, ne saurait modifier.»

R. Verwilghen: *loc. cit.*, p. 24.

tueren van deze tuinvijken uiteindelijk zou kunnen leiden tot het tot stand brengen van een werkelijke "tuin - voorstad", waarvan de "kernen" onderling verbonden zouden zijn door beplante lanen en tot park aangelegde vrije ruimten die als het ware een reëel "park - system" zouden samenstellen»⁽⁵³¹⁾. Van der Swaelmen zette zelf de eerste stap naar de praktische verwezenlijking van dit schema. Volgens hem is «de Woluwelaan, de derde concentrische ring van Groot-Brussel - Oost, met zijn publieke parken en vijvers, waarop, mijn vier tuinvijken van Trois Tilleuls (Le Logis), van Floréal, van Kapelleveld (St.-Lambrechts-Woluwe) en van Stockel of Pins Noirs (St.-Pieters- Woluwe) al op een snoer aan mekaar geregen zijn, om zo te zeggen, een eerste schets, een embryo van een aanleg van die aard»⁽⁵³²⁾. Deze bewuste lokaliseringswijze wijst er op dat de tuinvijken niet als geïsoleerde eenheden werden opgevat, maar dat, althans in het Brusselse geval, vanuit de ontwerpers zoveel mogelijk aandacht werd besteed aan hun onderlinge relatie en hun snelle verbinding met de moederstad⁽⁵³³⁾.

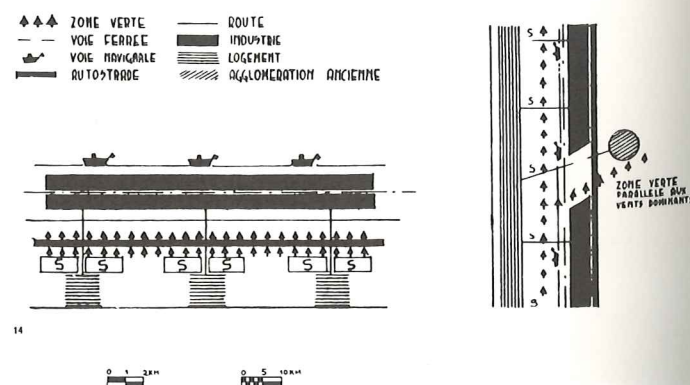
Ook in het geval van de door Van der Swaelmen en Hoste in 1921-23 ontworpen tuinvijk "Klein Rusland", die geen deel uitmaakt van een grote stedelijke agglomeratie, werd vanuit een globaal regionaal concept vertrokken. Volgens Van der Swaelmen was deze wijk bedoeld als eerste fase van een industriële lijnstad die langs het kanaal van Gent naar Terneuzen zou ontwikkeld worden⁽⁵³⁴⁾. De in een lineair uitgewerkte stad wonende bevolking zou er tewerkgesteld worden in een parallelle industriezone tussen kanaal en spoorweg. De plattegrond van het fabrieksdorp "Klein Rusland", dat mede op initiatief van de reeds in de omgeving bestaande bedrijven tot stand kwam, werd daarom zo ontworpen dat de N.Z. — as in beide richtingen kon verlengd worden. Het nevenliggend industriegebied was aan de oostkant van de woonzone geprojecteerd om de uitwasemingen ervan (althans onder de overheersende winden) uit het woongebied te houden.

'Klein Rusland' te Zelzate (L. Van der Swaelmen & H. Hoste - 1921-1923): begin van een industriële lijnstad.

Belangrijk voor het onafhankelijk karakter van de nederzetting is ook, dat "Klein Rusland", van het begin af, voorzien was van een eigen winkelapparaat, een vergaderlokaal, een watertoren en een elektrische centrale. Dit begin van lijnstad bezat als zodanig én werkgelegenheid ter plaatse én eigen energiebronnen én eigen distributienet, maar geraakte nooit over zijn initiaal stadium heen. In 1935 zal R. Soetewey een eigen theoretisch model voor een lijnstad uitwerken, waarin het concept van Van der Swaelmen wordt aangevuld door o.m. een groenzone tussen industrie- en woongebied te voorzien⁽⁵³⁵⁾.

R. Soetewey: twee modellen voor industriële lijnstadontwikkeling (1935).

13. De hoogwaardige aanleg van de naoorlogse tuinvijken

13.1. De richtlijnen van de Nationale Maatschappij inzake tuinvijkaanleg

Door te kiezen voor de tuinvijkoplossing stond de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* bij het begin van haar werking eigenlijk voor een ontwerp-probleem waarover tot dan toe in België bijzonder weinig ervaring was opgedaan. Op die manier kwam men voor de uitwerking van dit vraagstuk bijna vanzelfsprekend terecht bij modernisten als Verwilghen, Van der Swaelmen, Hoste, Puissant, Eggericx en Bodson, die zowat de enigen waren die omtrent dit nieuwe vakgebied enige reputatie hadden verworven. Om buiten hen ook op andere architecten een beroep te kunnen doen, werd voor de meest belangrijke opdrachten die in de periode 1920-23 werden toegekend, een prijsvraag uitgeschreven. Aangezien de modernisten in vele gevallen ook deel uitmaakten van de jury's die deze wedstrijden moesten beoordelen, ontwikkelde de sociale woningbouwsector zich vrij snel tot het uitverkoren toepassingsgebied voor nieuwe inzichten.

Om aan deze prijsvragen een zekere theoretische omlijsting te geven, werden door de technische dienst van de Nationale Maatschappij [en dus waarschijnlijk door Ad. Puissant⁽⁵³⁶⁾] een aantal algemene richtlijnen verstrekt die voor het ontwerp van tuinvijken nuttig werden geacht. Deze richtlijnen, die men in de meeste prijsvraagontwerpen terugvindt, waren om zo te zeggen letterlijk uit R. Unwins *Town Planning in Practice* overgenomen⁽⁵³⁷⁾. Ze liggen ongetwijfeld mede aan de basis van de verzorgde omgevingskwaliteit die de Belgische tuinvijken uit het begin van de twintiger jaren kenmerkt.

Om enerzijds het effect van grondspeculatie uit de weg te gaan, en om anderzijds voor de wijk een eigen specifieke bouwreglementering te kunnen vastleggen, werd gepleit voor het realiseren van grote eenheden. Indien ze niet in de nabijheid lagen van een bestaand gemeenschapscentrum, moesten ze in die mate ruim worden opgevat «dat ze een voldoende omvangrijk bewonersaantal konden herbergen om de vestiging van zo'n gemeenschapscentrum te verantwoorden»⁽⁵³⁸⁾. Het aantal en het belang van de voorzieningen werd afhankelijk gesteld van de uitgebreidheid van de wijk in kwestie. Het voorgeschreven programma was echter ruim opgevat: voor wijken met een normale grootte voorzagen men een kleuter-tuin, een speelplein voor kinderen, een badhuis, een la-

⁽⁵³¹⁾ L. Van der Swaelmen: «Cité-Jardin 'Floréal'», *loc. cit.*, p. 4.

⁽⁵³²⁾ *Ibid.*, pp. 4-5.

⁽⁵³³⁾ «Nous avons obtenu pour le Kapelleveld un point d'arrêt, sur la ligne Bruxelles-Tervueren qui sera sous peu électrifié et constituera le premier 'District railway' de l'agglomération bruxelloise, amorce de la première ligne de 'Métropolitain', souterrain depuis le Quartier Léopold vers le centre de la ville».

L. Van der Swaelmen: «L'Urbanisation des Cités-Jardins», *loc. cit.*, p. 218.

⁽⁵³⁴⁾ «De Gand à la frontière néerlandaise, à l'Ouest du canal maritime de Gand à Terneuzen, s'étend sans interruption une large bande de terrains industriels, touchant à l'eau d'une part, au rail de l'autre, et de l'autre côté du chemin de fer de Gand à Terneuzen sensiblement parallèle au canal, se succèdent de vastes terrains de culture, bien placés sous des vents dominants, donc à l'abri de la nuisance des fumées et des émanations des usines. Sur ces terrains pourrait se développer une vaste cité-linéaire industrielle unissant Gand à la frontière. La 'Cité de Selzate' peut être considérée comme un tronçon d'une telle cité. Elle a été conçue et aménagée dans cet esprit. Un boulevard la traverse et en constitue l'échine, lequel ne demanderait qu'à être prolongé vers le Nord (Hollande) et vers le Sud (Gand).»

L. Van der Swaelmen: «L'Urbanisation des Cités-Jardins», *loc. cit.*, p. 225.

⁽⁵³⁵⁾ Cfr. *International Housing & Town Planning Conference*, London, 1935, p. 77, geciteerd in G.R. Collins: «Linear planning», *Forum*, jg. 20, nr 5, 1968, pp. 14-15.

⁽⁵³⁶⁾ Het desbetreffende artikel «Le Problème de la Construction dans les Faubourgs-Jardins» is niet ondertekend. A. Van Billoen verzorgde alleen een inleiding tot het artikel zelf.

L'Habitation à Bon Marché, jg. 1, nr 1, januari 1921, pp. 6-25.

⁽⁵³⁷⁾ Het artikel is overdadig geïllustreerd met figuren die uit Unwins werk werden overgenomen.

⁽⁵³⁸⁾ «Le Problème de la Construction dans les Faubourgs-Jardins», *loc. cit.*, p. 8.

gere school, een sportplein voor volwassenen, gemeenschappelijke tuinen, verenigingslokalen, ontspanningsgelegenheden, winkels, opslagplaatsen en volkstuintjes. Voor grotere nederzettingen werd deze lijst nog uitgebreid met een dispensarium, een bejaardentehuis en een kapel.

In navolging van Unwin werd een maximale bebouwingsdichtheid voorgestaan van 30 woningen per hectare⁽⁵³⁹⁾. Uit economische en vooral esthetische overwegingen werd gevraagd het wegtracé af te stemmen op het bestaande reliëf. Om de infrastructuurkosten te drukken, werd de door Unwin gesuggereerde weghierarchie overgenomen en werd het door hem voorgestane woonstraatprofiel, bestaande uit een smal verhard gedeelte, met aan weerszijden een brede beplante uitwijkstrook, een trottoir en partikuliere voortuinen, als richtinggevend aanvaard. Om de monotonie, die zou voortvloeien uit de systematische herhaling van dit profiel, uit de weg te gaan, werd er voor gepleit aan elke straat een eigen karakter te geven⁽⁵⁴⁰⁾. Om die verscheidenheid te verwezenlijken en om tevens de straatlengte te beperken, werd o.a. de Engelse Grove-oplossing gesuggereerd⁽⁵⁴¹⁾.

Om het beeld van het negentiende-eeuwse stratenblok zoveel mogelijk te vermijden, werd voorgesteld het aantal aaneengesloten woningen te beperken⁽⁵⁴²⁾. Op die manier konden de achterliggende tuinen van op de straat toegankelijk gemaakt worden en konden, in het verlengde van de privé-tuinen, paden en weggetjes gekreëerd worden die op bepaalde plekken konden «verbreed worden en aanleiding geven tot kleine, vrije open ruimten, die gemakkelijk bereikbaar zijn vanuit alle tuinen van het bouwblok en zeer nuttig kunnen zijn voor het verpozen en voor het spel van kleine kinderen»⁽⁵⁴³⁾.

Door hun inspiratie op Unwin wordt in deze richtlijnen een omgevingsbeeld vastgelegd dat niet langer het specifieke karakter van een arbeidersnederzetting draagt. Het milieu dat hier beoogd wordt, is niet gebonden aan de status of het inkomen van een bepaalde klasse. De hoofdbekommernis bij het opstellen van deze richtlijnen was niet een oplossing te zoeken voor het volkshuisvestingsprobleem. Men wilde in de eerste plaats reageren tegen de individualistisch geïnspireerde en chaotisch opgebouwde stad.

Met dat doel werd een nieuw samenlevingsbeeld vooropgesteld, waarin de betrokkenheid van het individuele op het kollektieve werd beklemtoond en de realisatie van een harmonisch en esthetisch verzorgd eenheidsbeeld werd nagestreefd⁽⁵⁴⁴⁾. Om deze ideële visie tegenover het als pover bestempelde woonklimaat van de stad te kunnen stellen, wou men de woonkwaliteit van de nieuwe nederzettingen zoveel mogelijk opdrijven. Al de uitrustings-elementen en ontwerpmaatstaven die daartoe konden bijdragen, werden zoveel mogelijk in deze richtlijnen voor een nieuw omgevingsbeeld opgenomen. Voor de aanleg van de Belgische volkswoningbouw wijken uit het begin van de twintiger jaren werden op die manier nagenoeg dezelfde omgevingscriteria gehanteerd die men in *Hampstead Garden Suburb*, dat sociaal nochtans veel hoger aangeschreven stond, had trachten te verwezenlijken.

Voor het eerst in België wordt hier bij het overheidsdenken over de volkshuisvesting niet uitgegaan van de

socio-hiërarchische en financiële beperkingen die tevoren steeds a priori aan de woonomgeving van de armen ten grondslag lagen. De volkswoningbouw wordt hier meer beschouwd als een noodzakelijk onderdeel van het productieproces, waarvan men een maximaal rendement verwacht voor minimale kostprijs. Hij vormt veeleer een aanknopingspunt voor de realisatie van een nieuwe ideale woonomgeving voor de gemeenschap in haar geheel. Opdat men zich bij de verwezenlijking van dit nieuwe woonbeeld niet door economische beperkingen zou laten misleiden, wordt het in de geciteerde richtlijnen voor het ontwerp van tuinvijken onontbeerlijk geacht, dat «men zich zou doordringen van het idee dat een goedkope woning een eigen esthetiek kan hebben, en dat het, om deze tot stand te brengen, niet volstaat alle verhoudingen van een burgerwoning te gaan inkrimpen»⁽⁵⁴⁵⁾.

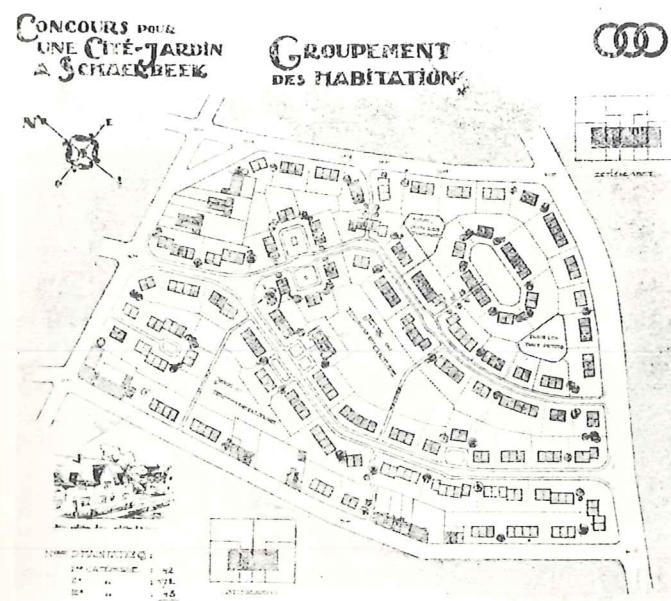
13.2. De ontwikkeling van een specifieke tuinvijkesthetiek

Naast deze richtlijnen van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* werden ook door de *Conseil supérieur d'hygiène publique* en door de *Union des Villes et Communes belges* aanwijzingen verstrekt voor de bouw van tuinvijken⁽⁵⁴⁶⁾. Hoewel ze minder uitgediept zijn, en, in het ene geval, meer op de hygiënische aspecten, in het andere meer op de van gemeentewege op te leggen reglementeringen, ingaan; komt er een vergelijkbare bekommernis voor de verwezenlijking van een kwalitatief hoogwaardige woonomgeving uit naar voren. Zo wordt het gebruik van Unwins woonstraatprofiel met voortuinen en de aanleg van kollektieve voorzieningen in het verlengde van de privé-tuinen, in deze beide normatieve werken bepleit.

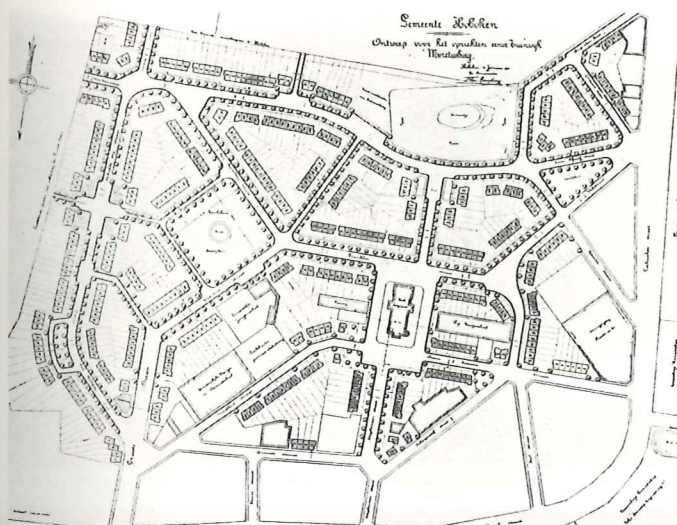
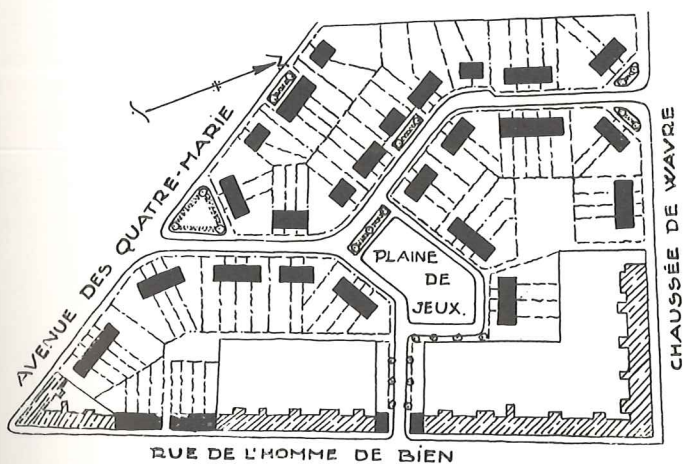
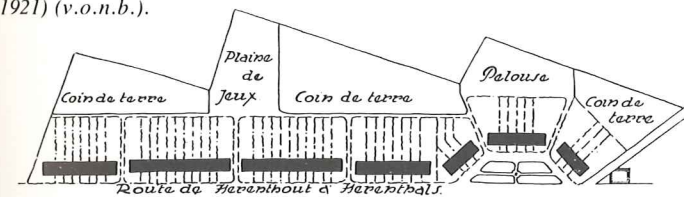
Aan Nederlandse verwezenlijkingen, zoals het tuindorp Vreewijk te Rotterdam, werd zelfs verweten dat «de verkaveling te uniform en de dichtheid te hoog is»⁽⁵⁴⁷⁾.

Uit de wedstrijdontwerpen en de verwezenlijkingen van het begin der twintiger jaren blijkt dat de richtlijnen die door de technische dienst van de Nationale Maatschappij werden opgesteld, het ontwerp van de Belgische tuinvijken in sterke mate hebben beïnvloed. In zowat alle projecten van dat ogenblik treft men een vrij duidelijk onderscheid aan tussen de hoofdverkeerswegen en de woonstraten. Voorts komen allerlei varianten voor van pleinvormige bebouwing en groepering van woningen rondom plaatselijke straatverbredingen, cul de sac-oplossingen, ovale, vierkante of driehoekige pleinen. De binnentuinen zijn bijna steeds vanop de straat toegankelijk.

Het centrale deel van een bouwblok is meestal ingericht als gemeenschappelijke speelplaats of groentetuin, zodat de woningen als het ware telkens rondom een gemeenschaps-element zijn uitgezet: cfr o.a. de wedstrijd-ontwerpen van de tuinvijken te Schaarbeek (projekt R. Moenaert - 1921), te Seraing (projekt Crollaer en projekt J. Dubois & F. Bruninx - 1922), te Zaventem (projekt J. De Ligne - 1921) of te Vorst (projekt H. Van Montfort - 1922), of de verwezenlijkingen van Ad. Puissant te He-

Tuinvijk te Hoboken (M. Van Rompaey - 1921) - wijkje te Oudergem (Vanderlagmolen en Verbist - 1921) - wijkje te Herentals (Ad. Puissant - 1921) - wedstrijdontwerp voor tuinvijk te Schaarbeek (R. Moenaert - 1921) (v.o.n.b.).

⁽⁵³⁹⁾ *Ibid.*, p. 20.

⁽⁵⁴⁰⁾ «Il faut se garder de multiplier une telle solution qui risque d'engendrer l'uniformité et la monotonie. On cherchera à donner aux voies publiques des caractères différents.»

Ibid., p. 20.

⁽⁵⁴¹⁾ «On peut aussi disposer des groupements dans le but de restreindre la voirie et créer ainsi le long des chemins des espèces de placettes autour desquelles se groupent des maisons.»

Ibid., p. 21.

⁽⁵⁴²⁾ «... le nombre n'est limité que par le désir d'éviter la monotonie, le besoin de dégager les jardins postérieurs, quelquefois, l'aération ou l'ensoleillement de la voirie.»

Ibid., p. 20.

⁽⁵⁴³⁾ *Ibid.*, p. 12.

⁽⁵⁴⁴⁾ De aandacht voor het gemeenschappelijke kan b.v. worden afgeleid uit het hoog voorzieningenniveau en uit het gemeenschapsvormend karakter van de als kollektieve buitenruimte uitgewerkte woonstraten, woonpleintjes en vrije ruimten in de binnentuinen. De betrachtning van een harmonisch eenheidsbeeld komt konstant naar voren uit de esthetische bekommernis die aan de richtlijnen ten grondslag ligt en die men door middel van bouwreglementeringen wil consolideren. Binnen het eenheidsbeeld van het geheel wil men elke subgroepering als kleine eenheid doen uitkomen.

⁽⁵⁴⁵⁾ «Le Problème de la Construction dans les Faubourgs-Jardins», *loc. cit.*, p. 22.

⁽⁵⁴⁶⁾ Conseil supérieur d'hygiène publique: «Programme pour la construction des habitations à bon marché dans les banlieues urbaines et industrielles ainsi que dans les parties rurales des communes», *Recueil des Rapports, premier fascicule*, volume 22, Brussel, 1920-1921, pp. 63-98.

Union des Villes et Communes belges: *Règlement différentiel sur les Cités-Jardins*, publicatie nr. 24, Brussel, 1925.

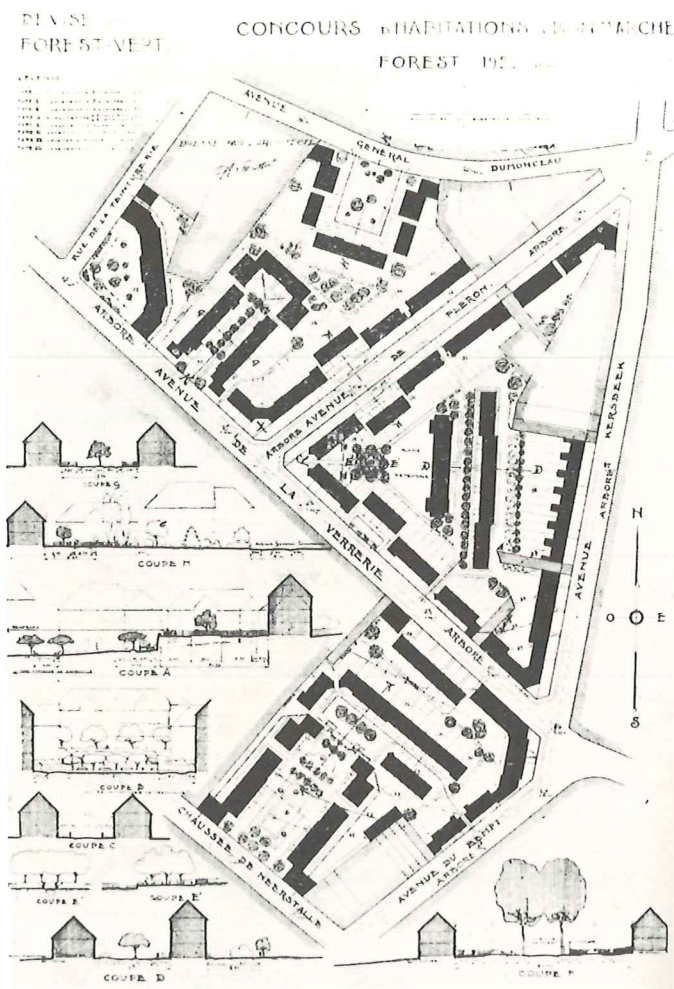
⁽⁵⁴⁷⁾ G. Maukels: «L'hygiène de l'Habitation à bon marché», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 1, nr 4, april 1921, pp. 93-94.

Rapport Maukels: Conseil supérieur d'hygiène publique: *Recueil des Rapports, deuxième fascicule*, volume 22, Brussel 1922, pp. 43-54.

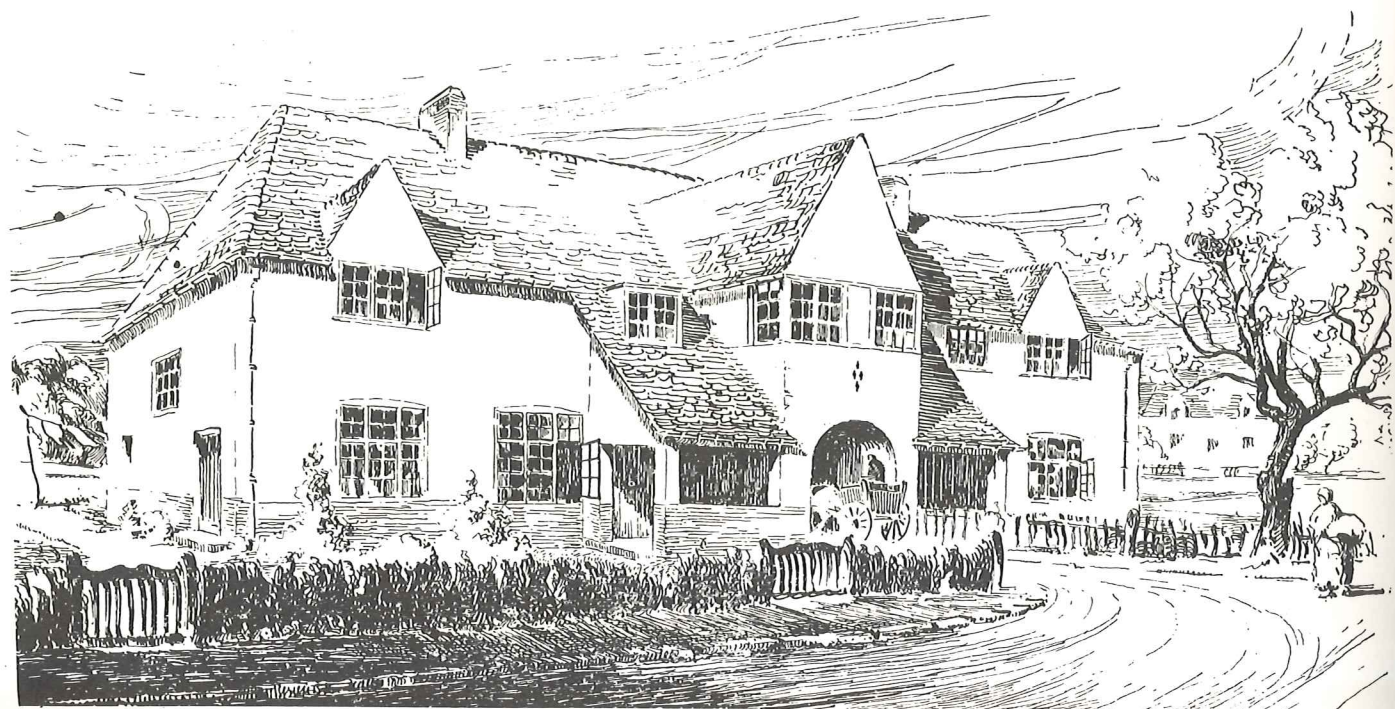
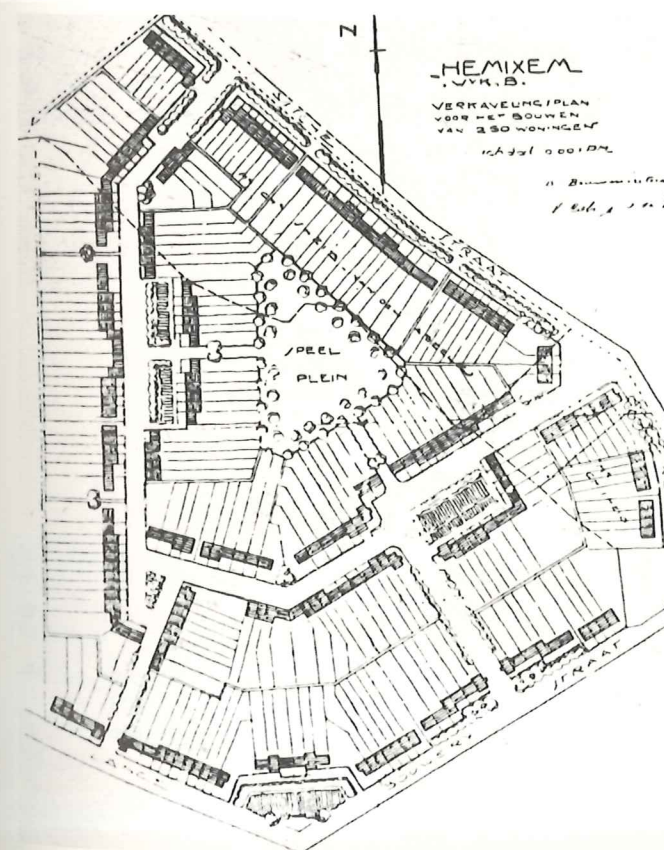
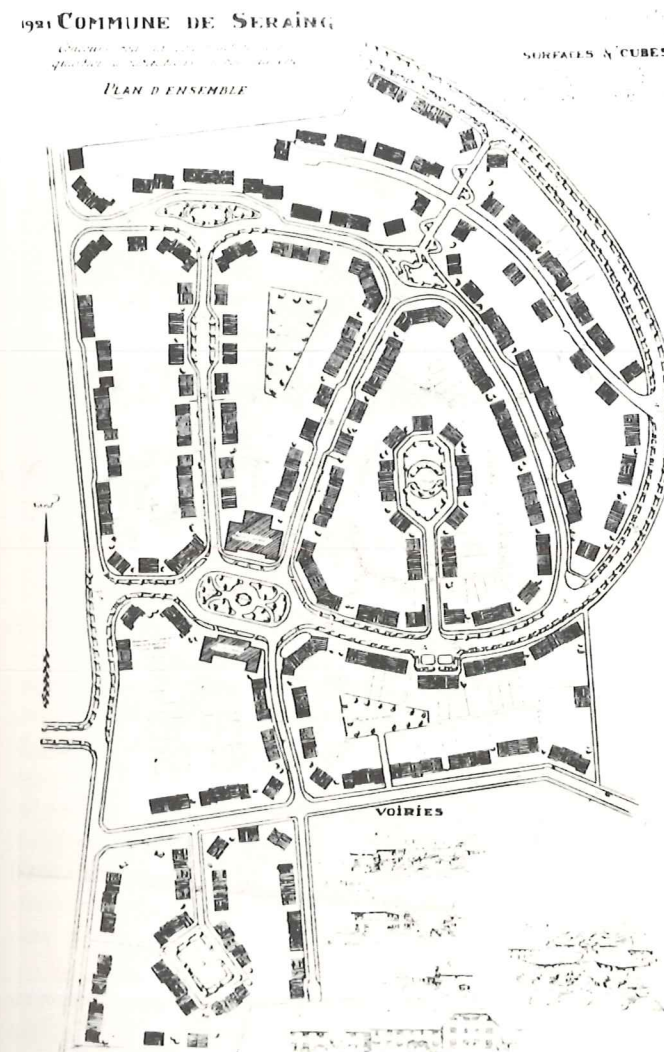
rentals (1921), van Vanderslagmolen en Verbist te Oudergem (1921), van Cols en De Roeck te Hemiksem (1922), van M. Van Rompaey te Hoboken (1921) of van J. Ghobert te Ganshoren (*Tuinwijk Het Heydeken* - 1922).

Het groot aantal regelmatig terugkomende ontwerp-elementen dat in deze verschillende projecten opduikt, wijst er op dat zich in het begin van de jaren twintig, gebaseerd op Unwins geschriften en in navolging van de Engelse voorbeelden, in België als het ware een eigen esthetiek voor de aanleg van tuinvijken had ontwikkeld. Steunend op een reeks vaste ontwerpgegevens, zoals de door Unwin bepleite wegehiërarchie, zijn typisch woonstraatprofiel, het toegankelijk maken van de binnentuinen en het reserveren van het centrale deel van deze laatste voor gemeenschapsactiviteiten, werden, rekening houdend met de terreinhelling en met een voorkeur voor de N.Z.-oriëntatie, straten uitgezet waarlangs gegroepede woningen zodanig werden ingeplant dat de binnentuinen, tussen de bebouwing in, tot op de straat doorstroomden en deze laatste visueel beëindigd werd door een nauwkeurig ingeplante woninggroep. Om eentonigheid te vermijden, werden de straten lokaal verbreed of door een terugspringend woningblok pleinvormig begrensd. De wijkvoorzieningen, die gewoonlijk op de hoofdverkeersweg geënt waren, gaven meestal uit op een plein, dat door het verspringen van de aanpalende straten of door een aanleg in turbine-vorm, zo goed mogelijk visueel werd afgesloten.

Al deze ontwerpkenmerken zijn verzameld in het theoretisch voorbeeld van een « klein tuinstadplan », dat G. Feenstra als een samenvattende illustratie van zijn stellingen in zijn boek *Tuinstdeden* van 1920 opneemt (548). Dit plan, dat voor een willekeurig vlak terrein is opgevat, is als het ware samengesteld uit een combinatie van allerlei mogelijke oplossingen van straatprofiel, pleinvorming, woninggroepering en verkaveling van binnentuinen. Het lijkt wel een soort compendium, waaruit, al naar gelang van het eisenprogramma en de terreinomstandig-

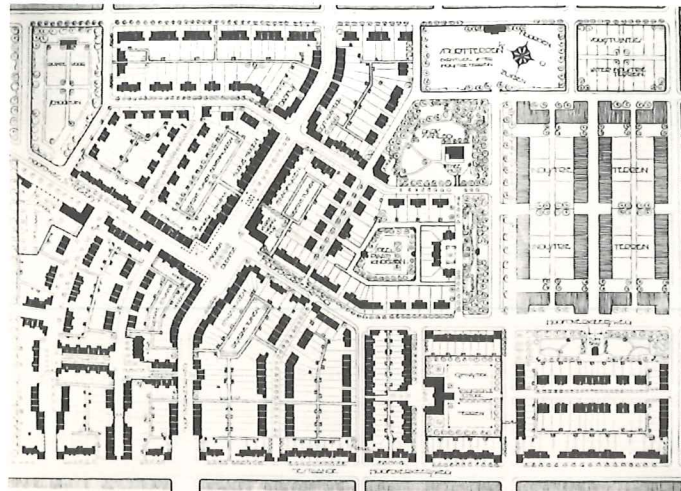

Wedstrijdontwerpen voor Vorst (H. Van Montfort - 1922) en Seraing (Crollaer - 1922) (boven) - tuinwijk te Hemiksem (Cols & De Roeck - 1922) (onder) - geroepeerde woningbouw voor het prijsvraagontwerp te Schaarbeek (R. Moenaert - 1921) (onder links).

(548) G. Feenstra: *Tuinstdeden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*, Amsterdam, 1920, p. 140. Feenstra's boek was in België goed gekend: Hoste schreef er een recensie over (*De Telegraaf*, 18 augustus 1920), K. Peeters vermeldt het in zijn werkje « Stedenbouw », *Verhandelingen van de Algemene Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding*, nr 204, 1922.

Theoretisch « Klein tuinstadplan » van G. Feenstra.

Tuinwijk te Zaventem (J. De Ligne - 1921) (links) - tuinwijk te Mol-Toemaathoek (H. Derée - 1922) (rechts).

heden, door de ontwerper die met de opdracht belast is, de voor hem meest aangewezen oplossing kan worden geput.

Dergelijke werkwijze wijst op het bestaan van een vormidoom voor tuinwijken dat, langs Unwin om, sterk door Sittes zoeken naar gesloten perspectieven was beïnvloed.

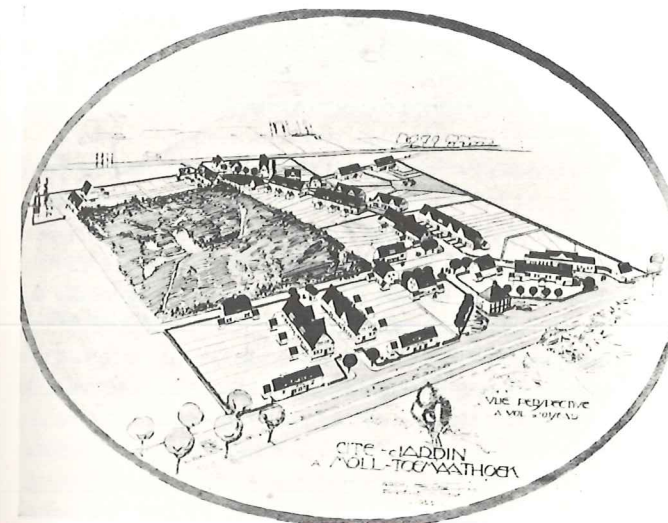
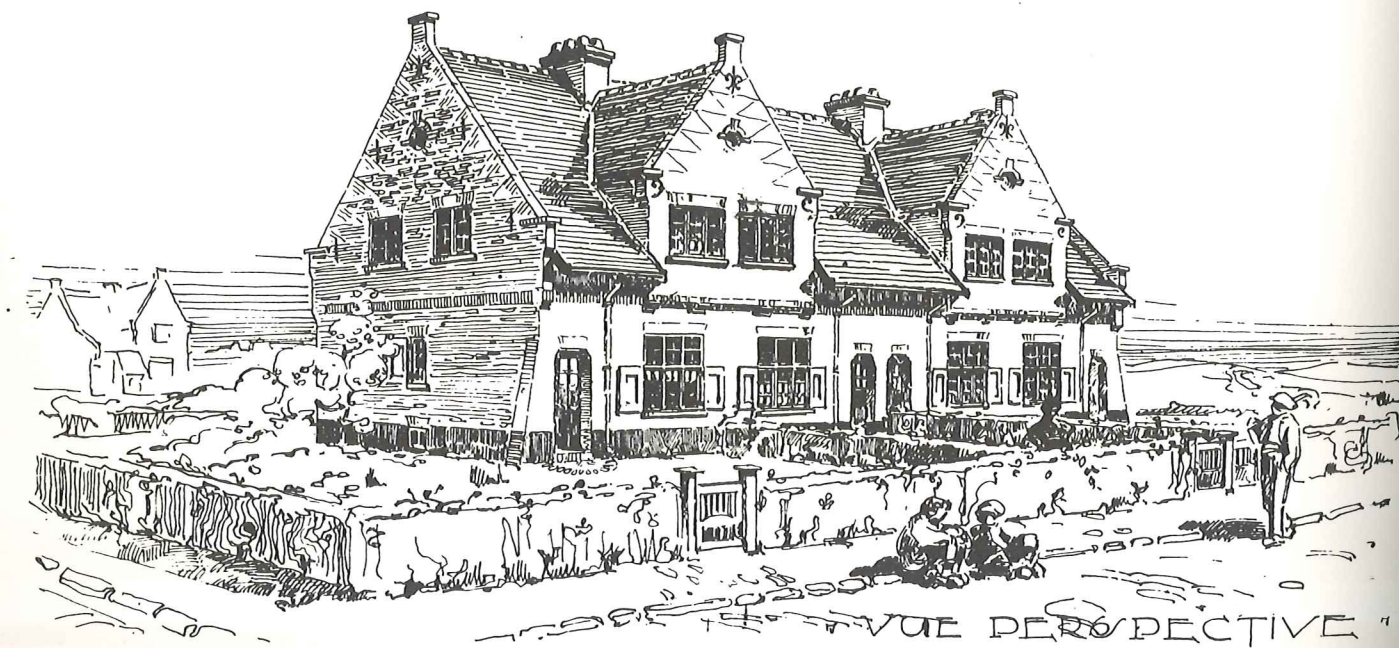
In heel wat gevallen werd deze tuinwijkesthetiek nochtans geïsoleerd van haar oorspronkelijke inhoud, en kreeg zij een grotendeels formalistisch karakter dat haar gemeenschapsvormende betekenis voor het grootste deel verloren had. Vooral in de kleinere uitbreidingen, werd het een methode om aaneengekoppelde woningen op een open, prettige en hygiënische manier bij mekaar te schikken.

De algemene regels aan de basis van het tuinwijkontwerp, werden, zoals een Antwerpse woningbouwvereniging dat uitdrukt, een nieuw ontwerpsysteem⁽⁵⁴⁹⁾. Een vormgeving die zich aanvankelijk had ontwikkeld als uit-

drukking van een nieuwe, ideale samenleving, verviel op die manier tot een nieuwe wijze van verkavelen.

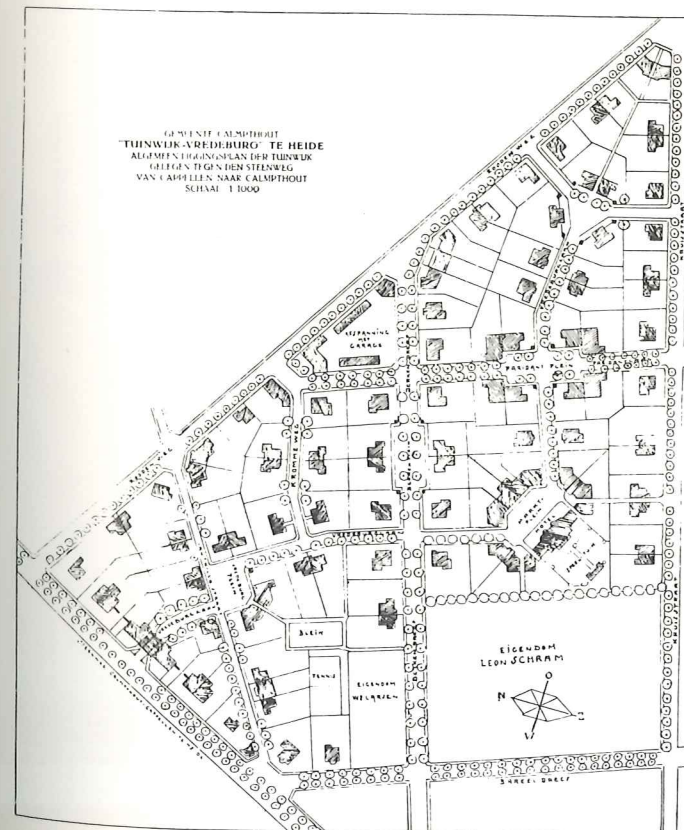
De kollektieve vrije ruimte in de achtererven, waardoor de woningen van een bouwblok symbolisch op mekaar betrokken werden, viel meestal weg ten voordele van privé-tuinen. De woninggroepen, die door hun unitaire architectuurbehandeling te kennen gaven dat het individuele ondergeschikt was aan het gemeenschappelijke, maakten plaats voor gekoppelde dubbelwoningen, tenzij het groeperen noodzakelijk bleef om rondom een straatverbreding of plein een besloten esthetisch effect te verwezenlijken.

Deze dubbelwoningen, die meestal aan alle kanten door privé-tuinen omringd werden, deden onwillekeurig denken aan vrijstaande villa's in het groen, met het gevolg dat het geheel, ondanks zijn verzorgd en lieflijk uiterlijk, meer het beeld van een suburbane verkaveling oproep, dan van een nederzetting die als eenheid was gepland. Een typisch voorbeeld van deze meer formalisti-

sche benaderingswijze is de *Tuinwijk Vredenburg* te Kalmthout (1924) van E. Van der Paal (aanlegplan) en P. Smekens (ontwerper gemeenschapsvoorzieningen), waar aan de eigenaars toegelaten werd te bouwen met een architect van eigen keuze; verder ook het tuinwijkje te Middelkerke van G. Hendrickx (1922), de tuinwijk te Mol-Toemaathoek van H. Derée (1922) of de *Cité des Hougnes* te Verviers (arch. Ch. Thirion - 1925).

Tuinwijk Vredenburg te Kalmthout (E. Van der Paal - 1924) (rechts) - gegroepeerde woningbouw te Middelkerke (G. Hendrickx - 1922) (links).

⁽⁵⁴⁹⁾ « La société a posé en principe de suivre dans l'élaboration des plans généraux d'aménagement, certaines règles à observer dans le tracé de la cité-jardin (...).

De ces conceptions sont nés des ensembles architecturaux de squares et plantations, de plaines de jeux, de porches, de jardinets, de rues curvilignes ou droites.

Ce système a battu en brèche les méthodes archaïques d'élaboration pour lesquelles plaidait le faux argument d'économie. »

« L'œuvre de la société "De Goedkope Woning van het arrondissement Antwerpen" », *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 2, nr 6, juni 1922, pp. 129-130.

Ongetwijfeld heeft de geringe omvang van de meeste wijkjes deze evolutie naar een hoofdzakelijk formalistisch geïnspireerde schikking van enkele woningtypes sterk beïnvloed. In de meeste gevallen was het geplande woningaantal inderdaad veel te klein om het soort zelfstandige wijk te kunnen uitbouwen waarvoor in de algemene richtlijnen van de Nationale Maatschappij oorspronkelijk werd gepleit. Ongetwijfeld houdt deze afwijking van de aanvankelijk door de Nationale Maatschappij voorgestane politiek, verband met het algemeen verspreide woningtekort. Waarschijnlijk hebben ook, zoals V. Bourgeois suggereert, het groot aantal lokale woningbouwverenigingen en het plaatselijk electoraal belang, de realisatie van grotere eenheden in de weg gestaan ⁽⁵⁵⁰⁾.

13.3 De regionalistische strekking en haar inspiratie op het verleden

In sommige uitbreidingen werd door de ontwerpers bewust getracht het karakter van de oude steden te imiteren. Voor het basiskoncept van hun wijken refereerden ze liever naar de oude begijnhoven dan naar het Engelse tuinwijkmodel. Florent van Reeth, volgens Stan Leurs de belangrijkste vertegenwoordiger van deze strekking ⁽⁵⁵¹⁾, verdedigde weliswaar «de grote noodzakelijkheid van de tuinstad (...), als remedie tegen de ongezonde en onzedelijke woningtoestanden onzer overbevolkte steden», maar ontwierp in zijn wijk Zuid-Australië te Lier, «arbeiderswoningen die alle in zuiver regionale stijl gehouden, zich harmonisch aanpassen bij de oude Lierse Begijnhoven, wier schoonheid nooit genoeg kan geprezen worden» ⁽⁵⁵²⁾.

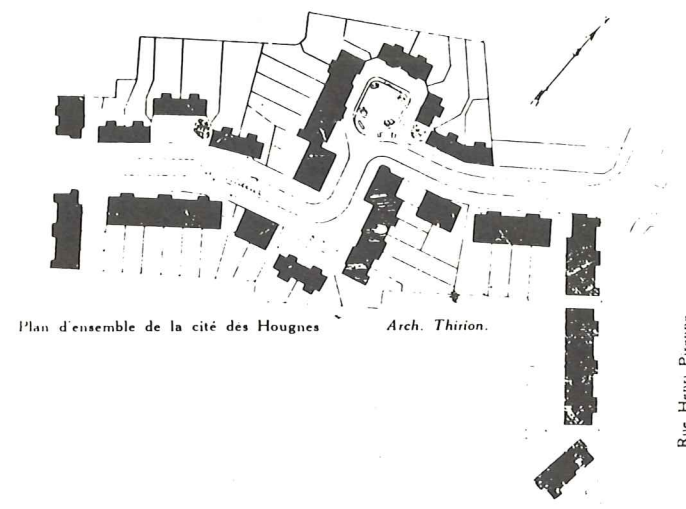
Ook R. Ackes *Tuinwijk Kalfvaart* te Ieper (1921) is veel meer geïnspireerd op de regionale dorpsbebouwing dan op de typische tuinwijkethiek. Zoals in de klassieke dorpen werden er aaneengesloten bouwblokken gerealiseerd en werden de voortuintjes uitgespaard ten voordele van grote tuinen aan de achterkant van de woningen. De aangebrachte pleinen verwijzen duidelijk naar de vroegere marktpleinen. De huizentypes zijn gebaseerd op de

gangbare woningbouw uit de streek. Zoals in de omliggende dorpen werd een uniforme woonbebouwing uit de weg gegaan en werden «in de onmiddellijke omgeving van de arbeiderswoningen, konstrukties met meer aanzien, zoals burgerwoningen, handelshuizen en publieke gebouwen opgericht, met het doel dominanten in het straatsilhouet te creëren en aan de wijk een minder egaal en meer pittoresk leven te geven» ⁽⁵⁵³⁾.

Deze inspiratie op de oude Vlaamse nederzettingen, die men o.a. ook in de Ezelbrugwijk te Menen (1921) of in het wijkje van De Wit, Hobé en Van Elslander te Veurne (1921) terugvindt, is niet toevallig. Ze getuigt van een verschillend uitgangspunt bij het denken over de volkshuisvesting. Evenzeer als de modernisten, keren deze regionaal geïnspireerde architecten zich tegen de chaotische ontwikkeling van de negentiende-eeuwse stad. In hun reactie maken ze echter geen gebruik van de verworvenheden van de industrialisering. Eerder zoeken ze een oplossing voor de problemen van de moderne tijd in een ver verleden, waar er van de machine nog geen sprake was en alles zoveel eenvoudiger en evenwichtiger scheen te zijn.

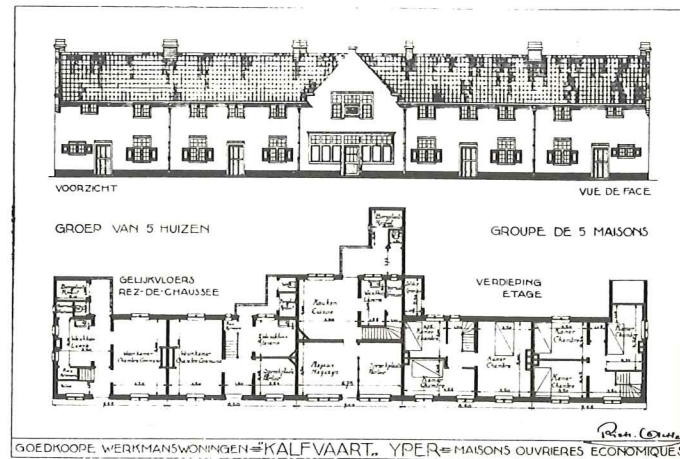
Door de machine zelf aansprakelijk te maken voor het negatief gebruik dat er door de mensen van gemaakt werd, werden de fundamentele maatschappelijke oorzaken die hiervoor verantwoordelijk waren, uit de weg gegaan. Impliciet (en mogelijk onbewust) steunde het heimwee naar een ambachtelijk verleden daarom op een

Cité des Hougnes te Verviers (Ch. Thirion - 1925): plattegrond en woningen om het pleintje.

Plan d'ensemble de la cité des Hougnes Arch. Thirion.

Rur. Henri Pirame.

GOEDKOOPER. WERKMANSWONINGEN KALFVAART. YPERE MAISONS OUVRIERES ECONOMIQUES

Groepswoningbouw te Veurne (De Wit, Hobé, Van Elslander - 1921) (onder) - Tuinwijk Kalfvaart te Ieper (R. Acke - 1921): aanlegplan en groepswoningbouw (rechts en boven).

⁽⁵⁵⁰⁾ « Nous avons déjà noté l'influence urbanistique des réalisations de la Société Nationale. N'aurait-elle cependant pas été beaucoup plus importante si, à Bruxelles notamment, tout l'effort avait consisté à édifier de véritables petites villes satellites en quelques points favorables de la périphérie, au lieu de susciter en de multiples endroits des groupements peu considérables? (...) Mais comme en fait, le "Grand Bruxelles" est une addition de clans, de variétés de quartiers, de villages moraux, afin de contenter desirs électoraux ou spéculation des administrations locales, des blocs d'habitations à étages multiples ont été édifiés parfois dans des rues trop étroites avec des cours trop petites dans des quartiers peu sains. » V. Bourgeois: « L'Urbanisme vivant. Pour le Grand Bruxelles. Quelques propositions pour conserver ou mettre un peu d'ordre dans les quartiers existants », *7 Arts*, jg. 5, nr 20, 3 april 1927.

⁽⁵⁵¹⁾ « Beide schakeringen van het Flamingantisme vinden hun weerkaatsing in de Vlaamse architectuur van de jongste tijd. De ene in de streng monumentale diep architectonische richting waarvan we Huib Hoste als de voorman erkennen. Deze is meer cosmopolitisch modern dan specifiek Vlaams, tevens radikaal vooruitstrevend. De evenknie van wat op gebied van letterkunde een Marnix Gijzen en een Wies Moens produceert. De tweede vindt haar beste vertolker in Van Reeth. Bij hem treedt het nationale element op de voorgrond. Zijn werken zijn dan ook meer traditioneel - en gemoedelijk - Vlaams dan gedurfd modern. Zijn landhuizen en woningcomplexen spreken dezelfde taal van uitbundige levensvreugde of innige mystiek, welke zijn vriend Fé Timmermans in zijn "Pallieter" en zijn "Kindeke Jezus" uitgalmt. » St. Leurs: « Over Vlaamse bouwkunst van vroeger en nu », *De Bouwgids*, jg. 8, nr 8, augustus 1921, p. 184.

⁽⁵⁵²⁾ D. De Vos: « Tuinsteden », *De Bouwgids*, jg. 8, nr 5, mei 1921, p. 89.

⁽⁵⁵³⁾ « Un faubourg-jardin à Ypres », *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 1, nr 2, februari 1921, p. 48.

streven naar de stabiliteit van de pre-machinale maatschappelijke verhoudingen, waarin de positie van de heersende klasse niet gekontesteerd werd.

Voor de regionalistisch geïnspireerde architecten, die veruit de meerderheid uitmaakten en eigenlijk nooit een bewuste groep vormden, speelde de maatschappelijke betekenis van de nieuwe wijken niet zo'n rol. Alleen de modernisten, die in de machine de mogelijkheid erkenden voor een meer democratische maatschappijvorming, wilden de hun geboden gelegenheid absoluut te baat nemen om door de machinale vergelijkbaarheid van de individuele woningen een op gelijkwaardigheid steunend gemeenschapsverband te symboliseren. De anderen, onder wie ook figuren als Eggericx, Hendrickx, Hoebe, Moenaert of Puissant thuishoren, waren meer begaan met het creëren van een mooie en prettige omgeving. Door zich te baseren op de bebouwingskarakteristieken van de streek, trachtten zij hun nederzetting zo goed mogelijk aan te sluiten bij de bestaande, om ze later gemakkelijk in de stedelijke agglomeratie te kunnen integreren. Door hun inspiratie op bestaande woningtypes, bouwden ze nochtans impliciet het hiërarchisch onderscheid dat er uit naar voren kwam, in hun nieuwe wijken in.

Het verschil in stijl dat in de periode volgend op de wapenstilstand nog er groot was (vergelijk b.v. Hostes *Klein Rusland* of Bourgeois' *Cité Moderne*, met de hierboven geciteerde realisaties), zal in de loop van de twintiger jaren vervagen. Waar het regionaal karakter aanvankelijk als criterium ter beoordeling van prijsvraagontwerpen werd gehanteerd⁽⁵⁵⁴⁾, lijkt nadien, toen de ervaring toeliet de kostprijs en de degelijkheid van de verschillende wijzen van inplanting, woningplattegronden en stijlbehandelingen tegenover elkaar af te wegen, door de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* invloed te zijn uitgeoefend met het oog op een grotere uniformisering van de ontwerpen. Ad. Puissant, directeur van het technisch bureau, merkt in 1922 reeds op dat men «ruimere en grootscheepse oplossingen zal moeten vinden die het kader van onze lokale aspiraties te boven gaan». Ondanks het feit dat «ons regionalisme vandaag op heel natuurlijke wijze op onze verwezenlijkingen een verschillende stempel drukt», vraagt hij zich af of men zich wel mag verzetten wanneer «de algemene gedachtenstroom ons naar de eenvormigheid voert»⁽⁵⁵⁵⁾.

Deze uniformisering, die samengaand met de gedwongen koerswijziging van de Nationale Maatschappij omstreeks 1926 optreedt, ging gepaard met een duidelijke vervlakking van de architectonische kwaliteit. Hoe langer hoe meer werd geopteerd voor kleine verspreide nederzettingen, die zich door hun toenemende kleurloosheid inschakelen in de banaliteit van de daaromheen gegroeide omgeving. De verwezenlijking van grotere eenheden, die de modernisten als kernen voor een nieuw samenlevingsverband zagen, werd, door de wijziging van het officiële volkshuisvestingsbeleid, voor jaren verlaten. Voor Bourgeois betekende 1926 dan ook het einde van de «tweede periode van constructieve inspanningen die België na de oorlog leverde»⁽⁵⁵⁶⁾.

14. Het symbolisch karakter van de modernistische tuinvijken

14.1. De machineësthetiek als uitdrukking van een eenheidsverband

In de tuinvijken is de machineësthetiek in België voor het eerst op grote schaal kunnen doordringen. Deze doorbraak vindt vooral haar oorsprong in het experimenteel karakter van de eerste tuinvijkiniciatieven. Door het gebrek aan ervaring lag nog geen specifiek vormidroom vast waarnaar voor de architecturale uitwerking kon verwezen worden. Dit bracht mee dat men vanuit de Nationale Maatschappij aanvankelijk open stond voor de meest diverse voorstellen. Sommige van de gerealiseerde woningtypes waren geïnspireerd op de Engelse cottages (b.v. die van J.J. Eggericx, R. Moenaert, G. Hendrickx, e.a.), terwijl andere eerder verwezen naar de stijlkenmerken van de lokale architectuur (b.v. die van Fl. van Reeth, R. Acke, Crollaer, e.a.).

De grote kracht van de nieuwe esthetiek bestond er in dat zij de nadruk legde op aspecten zoals soberheid, economie, normalisatie, e.a., die bij het tot stand komen van de naoorlogse tuinvijkiniciatieven een grote rol speelden. Door het propageren van een architectuur die haar schoonheid niet put uit toegevoegde stijlmotieven maar uit een harmonisch samenspel van sobere volumes, kwamen de nieuwe vormgevingsprincipes tegemoet aan de intentie van de Nationale Maatschappij, die, ondanks de opgelegde economie, aan deze nieuwe woonwijze een eigen gestalte wou geven.

In die zin heeft de formele onbepaaldheid van de naoorlogse sociale woning, gekoppeld aan het feit dat de bewoners niet rechtstreeks bij het ontwerp betrokken werden⁽⁵⁵⁷⁾, het doorbreken van de nieuwe esthetiek in België ongetwijfeld bespoedigd. Deze katalyserende werking wordt, in het geval van H. Hoste, b.v. duidelijk geïllustreerd door het verschil in aanpak dat men aantreft tussen zijn in 1922 gebouwde kerk te Zonnebeke, waar hij zich niet uit een archaische conceptie kon loswerken, en zijn één jaar eerder ontworpen industriële woonwijk te Zelzate, die mede de weg heeft geopend voor de kubistische architectuur in België.

Het is moeilijk uit te maken of, zoals V. Bourgeois beweert⁽⁵⁵⁸⁾, de nieuwe vormgeving door het streven naar economie werd ingegeven, dan wel of de kostprijsargumenten slechts een voorwendsel waren om de behoefte aan een nieuwe esthetiek te verdoezelen. Waarschijnlijk hebben beide overwegingen elkaar wederzijds beïnvloed.

Gezien het nijpend tekort aan klassieke bouwmaterialen en geschoolde arbeidskrachten, werd voor de bouw van de modernistische woonwijken gebruik gemaakt van een gietsysteem in asbeton. Dit mager beton was hoofdzakelijk samengesteld uit afvalprodukten van andere bedrijven⁽⁵⁵⁹⁾ en kon verwerkt worden door ongeschoolde arbeiders. De aanwending van dit bouwprocédé liet toe sneller te bouwen dan met een klassieke baksteenconstructie en bood voordelen inzake nagelbaarheid, thermische isolatie, bevriesbaarheid en capillaire opstijging⁽⁵⁶⁰⁾. Het gebruikte Non-plus systeem, dat zowel te Zelzate, als in de Cité Moderne en te Kapelleveld werd toegepast, kwam er op neer asbeton te storten, zonder het aan te dammen, tussen de wanden van een bekisting waarin deur- en raamopeningen werden uitgespaard. Het ging dus meer om een geïndustrialiseerde constructiewijze van de woning in haar geheel, dan om het samenstellen uit gestandaardiseerde onderdelen.

Het blijft een open vraag of de in asbeton uitgevoerde woningen, gezien de relatief kleine series, werkelijk goedkoper waren dan de meer klassieke woningbouw. Zoals uit een vergelijking van de woningtypes die Hoste te Zelzate, enerzijds in baksteen en anderzijds in asbeton liet uitvoeren, duidelijk wordt, maakte de aanwending van een nieuw konstruktiesysteem het echter mogelijk om tot een nieuwe esthetiek te komen. De koppeling van de architecturale uitwerking aan het materiaalgebruik wijst uit, dat de gehanteerde vormgeving wel degelijk gebaseerd is op functioneel - konstruktieve overwegingen, en niet louter formalistisch van aard is.

Werffoto van «Klein Rusland» te Zelzate (Van der Swaelmen tweede van links, Hoste derde van rechts).

⁽⁵⁵⁴⁾ «... le jury a porté sa préférence vers les projets qui, tout en donnant aux dispositions intérieures les meilleurs résultats, donnaient à l'aspect extérieur un caractère se rapprochant du style régional mosan.» Ad. Puissant: «Le Concours de Seraing», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 2, nr 4, april 1922, p. 75.

⁽⁵⁵⁵⁾ Ad. Puissant: «L'Habitation à bon marché», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 2, nr 10, oktober 1922, p. 231.

⁽⁵⁵⁶⁾ «... nous devons craindre que, pour longtemps, on ait renoncé aux vastes solutions hardies et raisonnables du logement économique, où l'esprit moderne a trouvé un si remarquable emploi technique et esthétique.

Ainsi se termine la deuxième étape de l'effort constructif de la Belgique d'après-guerre.»

V. Bourgeois: «Bilan, échecs et promesses. L'architecture belge de 1918-1926», *7 Arts*, jg. 5, nr 1, 14 november 1926.

⁽⁵⁵⁷⁾ «Plusieurs habitants de nos maisons en briques ne trouvaient pas de critiques assez sévères pour les constructions en béton de cendrée qu'ils voyaient ériger: quelle manière de construire et quels matériaux! Ces maisons seront froides et humides. Et ces terrasses! Nous ne voudrions jamais habiter pareille bicoque.»

H. Hoste: «La Cité de Zelzate», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr 9, september 1923, p. 215.

⁽⁵⁵⁸⁾ «Le salut de l'architecture, c'est la dèche.»

V. Bourgeois: «Architecture», manifest-nummer van *7 Arts*, jg. 1, nr 1, 9 november 1922 (eerst verschenen in *La Cité*, jg. 3, nr 7, juli 1922, p. 149).

⁽⁵⁵⁹⁾ Het betonmengsel dat te Kapelleveld gebruikt werd, was samengesteld uit: 500 liter hoogovenslak - 500 liter as - 150 kg Portland cement.

Over de samenstelling en de eigenschappen van het mengsel raadplege men: F. Seroen: «A propos de l'emploi des matériaux de substitution dans la construction de maisons d'habitations», *La Cité*, jg. 4, nr 1, mei 1923, p. 1 - 15, waarin beweerd wordt dat het procédé *Korrelbeton*, 15 à 20 % economischer is dan metselwerk.

⁽⁵⁶⁰⁾ J. Raineri & F. Michel: «Les Constructions en Béton maigre de scories», *Cité-Jardin du Kapelleveld*, pp. 31-32.

De asbetonkonstrukties hebben de tijd nochtans niet doorstaan. Om de grote vochttopslorping tegen te gaan werd voor de asbetonwanden van «Klein Rusland» een halve steen gemetseld. Ook te Kapelleveld zijn er klachten i.v.m. vochtindringing. Alleen de konstrukties van de Cité Moderne schijnen te voldoen. Aangezien in de drie gevallen hetzelfde procédé werd toegepast, zijn de vastgestelde gebreken waarschijnlijk in hoofdzaak te wijten aan een gebrekkige uitvoering.

Non - plus systeem toegepast te Zelzate.

Klein Rusland te Zelzate: woningtype in baksteen (boven) en asbeton (midden) - Symbolische modernistische esthetiek (onder).

Voor de initiatiefnemers van de modernistische tuinvijken had de nieuwe esthetiek in de eerste plaats een symbolische betekenis. Zoals Georges Rens, de stichter-voorzitter van de huurderskoöperatieve *La Cité Moderne* dit uitdrukt, bestond het creëren van een tuinvijk voor hem enerzijds in «het op een harmonieuze wijze samenbrengen van woningen en tuinen» en anderzijds, «tegelijktijd, in het dichterbij elkaar brengen van individuen, in het hen doen inzien van hun burgerplichten of anders gezegd, in het verminderen van het individualisme, en het aanwakkeren van het altruïsme, in het doen ontstaan of het doen groeien van de solidariteit»⁽⁵⁶¹⁾. Voor mensen als Pierre en Victor Bourgeois was deze op solidariteit gebaseerde samenleving alleen mogelijk, wanneer «zij samenging met en gesymboliseerd werd door een vernieuwing van de vorm»⁽⁵⁶²⁾. Op die manier werd de nieuwe esthetiek een soort formele eenheidsband, die de onderlinge betrokkenheid van de bewoners op elkaar en op de gemeenschap moest uitdrukken.

Door de unitaire stijlbehandeling vervalt het maatschappelijk onderscheid tussen de woningen binnen de wijk. Hoewel men, b.v. in de *Cité Moderne*, een grote diversiteit aantreft in grootte en huurprijs van woongelegenheden, blijven deze door hun stijlovereenkomst vergelijkbaar. Omdat het verschil in grootte niet gepaard gaat met een verschillende architecturale behandeling, lijkt het onderscheid eerder van functionele aard en weerspiegelt het niet langer een statusverschil tussen de betreffende bewoners. In die zin beoogt het symbolisch eenheidskarakter van de wijk de opslitsing van de samenleving in diverse submilieus van verschillend aanzien tegen te gaan, en een op gelijkwaardigheid steunend milieu dat zich tot de hele gemeenschap richt, tot stand te brengen.

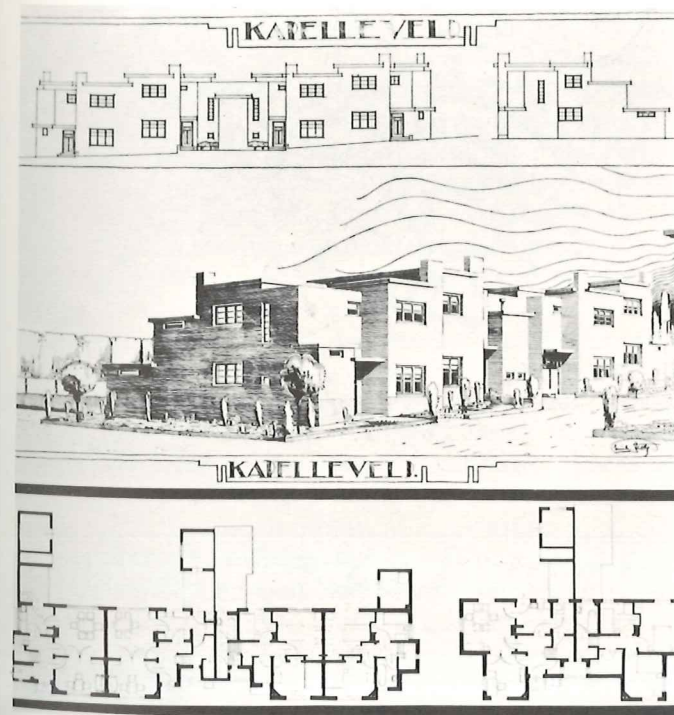
Hoewel dit duidelijk in de bedoeling van de ontwerpers lag, hebben geen van de modernistische tuinvijken als groep voor latere bebouwing gefungeerd⁽⁵⁶³⁾. De aaneengesloten gordel van tuinvijken die Van der Swaelmen rondom Brussel had gepland, werd nooit afgebouwd, evenmin als de lijnstad die hij langs het kanaal van Gent naar Terneuzen had geprojecteerd. In het geval

van de *Cité Moderne* sloot de latere woonbebouwing nergens aan bij de bestaande kern, hoewel Bourgeois met dit doel voor ogen, de aan de rand van zijn wijk gelegen woningen van een hellend dak had voorzien⁽⁵⁶⁴⁾.

Het is erg waarschijnlijk dat het extreem doorgedreven, ietwat agressieve karakter van de vormgeving tot dit relatief isolement van de modernistische tuinvijken heeft bijgedragen. (Reeds van bij hun oprichting stonden de omringende bewoners achterdochtig tegenover de kubistische vormtaal en kenden ze haar een Oosterse of exotische oorsprong toe, wat duidelijk blijkt uit de benaming «Klein Rusland» en «Le Maroc» waarmee Hostes woningen te Zelzate en te Kapelleveld bejegend werden). Op die manier heeft de machineësthetiek weliswaar binnen de modernistische wijken zelf een zehere hiërarchische gelijkwaardigheid tussen de samenstellende woningen bewerkstelligd, maar heeft hij er tegelijkertijd toe bij-

Gegroepeerde woningbouw in Kapelleveld (H. Hoste - 1923-26).

⁽⁵⁶¹⁾ G. Rens: «La signification morale des Cités-Jardins», *7 Arts*, jg. 4, nr 1, 18 oktober 1925.

⁽⁵⁶²⁾ «Mais serait-il profondément humain l'amendement moral de la population, s'il n'était accompagné et symbolisé par un renouveau de la forme?»

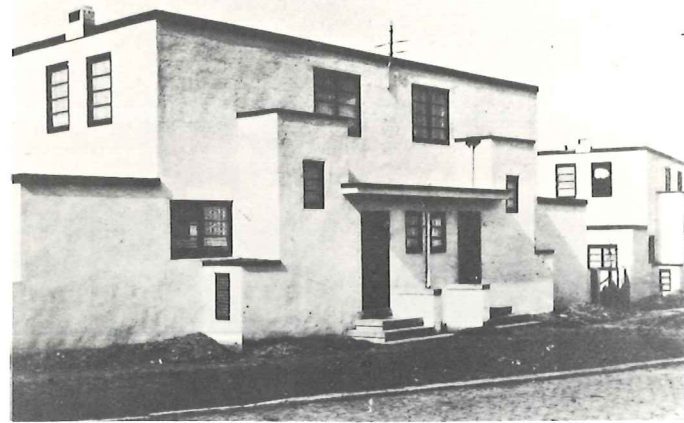
P. Bourgeois: «Une expérience d'Art nouveau et de civisme dans l'habitation à bon marché. La Cité Moderne à Berchem-Sainte-Agathe», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 5, nr 10, oktober 1925, p. 185.

⁽⁵⁶³⁾ Cfr. M. Smets: «Stedebouw in België 1920-1940: Tuinvijken», *Forum*, jg. 24, nr 5, 1975, p. 4.

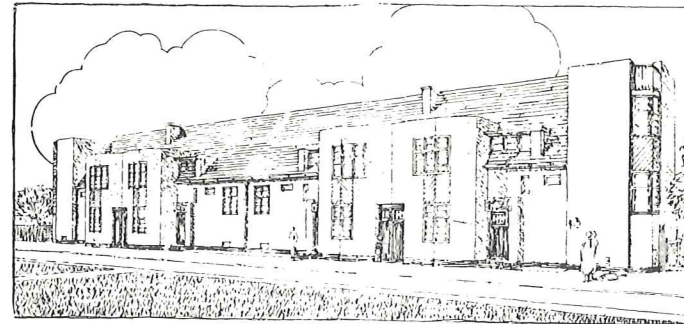
⁽⁵⁶⁴⁾ «On comprend qu'aussi rapproché de la ville, un tel terrain ne peut être considéré comme un complexe d'habitations isolé de l'agglomération: aussi bien, par la voirie que par des groupes de maisons, il se rattache directement à la partie habitée.

Ce fait eut une importance décisive sur le tracé et l'esthétique de la Cité. Il justifia la combinaison de deux genres de construction, à l'extérieur, ceinture de logements à toits inclinés; ailleurs, logements à toits plats. De la sorte, une transition harmonieuse est constituée entre les maisons voisines et les constructions nouvelles de la Cité.»

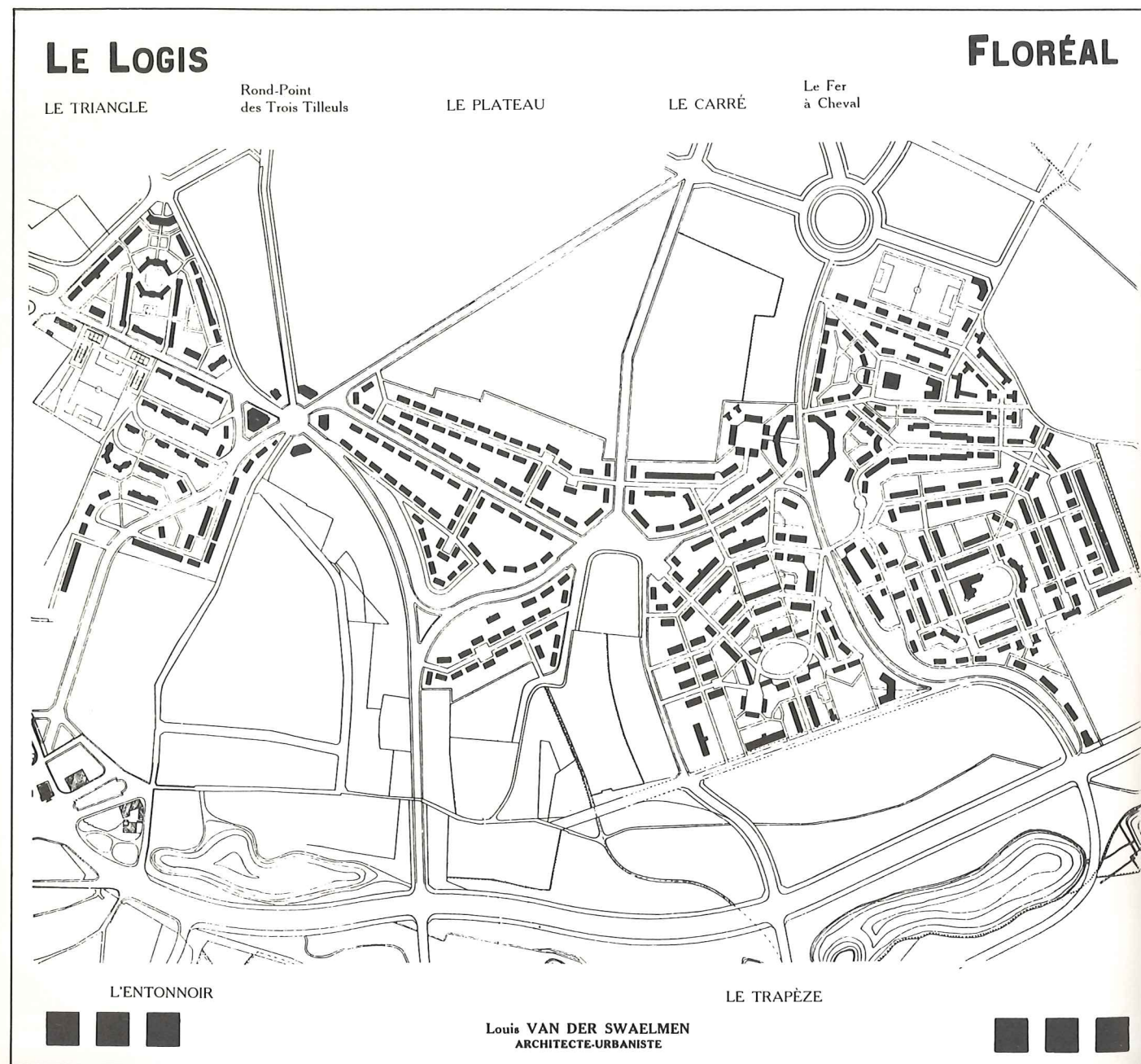
V. Bourgeois: «La Cité Moderne», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr 10, oktober 1923, pp. 246-247.

Gegroepeerde woningbouw in Le Logis (arch. J. Eggericx - 1921-30) (rechts) en Kapelleveld (arch. A. Pompe - 1923-26) (midden) (arch. P. Rubbers - 1923-26) (links).

Tuinwijk Le Logis-Floréal te Bosvoorde (1921-30):
L. Van der Swaelmen (inplantingsplan)
J.J. Eggericx, R. Moenaert, L. François (typewoningen).

gedragen de plaatselijke gemeenschap, als duidelijk herkenbare eenheid, uit de rest van de samenleving te isoleren.

Mede door hun beperkte omvang en hun exclusieve bewoning door families met een maximaal vastgelegd inkomen, zijn de (modernistische) tuinwijken er eigenlijk nooit in geslaagd een alternatief woonmilieu voor «de» gemeenschap in haar geheel te verwezenlijken. Door zich — gezien de subsidieregelingen van de Nationale Maatschappij noodgedwongen — te richten op een specifieke maatschappelijke bevolkingscategorie, hebben ze de opsplitsing van de samenleving in sociaal gescheiden submilieus verder in de hand gewerkt.

De oorsprong van dit maatschappelijk isolement lag reeds verscholen in de aard van het probleem waarop de tuinwijkgedachte een antwoord trachtte te geven. Dit probleem, dat er in de eerste plaats in bestond goedkope woningen te verschaffen, was grotendeels kunstmatig gecreëerd. Het was een gevolg van de bestaande machtsverhoudingen, die de huisvesting van de arbeidersklasse hadden teruggebracht tot een onderdeel van het productieproces, dat zo weinig mogelijk mocht kosten. De richtprijs waaraan men zich in de tuinwijkbouw diende te houden, was ingegeven door het bestaan van de speculatie, die over de jaren heen een omvangrijke goedkope woningvoorraad had opgebouwd. Omdat de bouwrijzen in de stad en op het platteland (mede door het ontbreken van voldoende grote series om een werkelijke bouweconomie te verwezenlijken) nagenoeg vergelijkbaar bleven, kon, door zich aan de rand van de steden te vestigen, alleen op de grondprijs worden ingewonnen.

De enige fundamentele verbetering die de tuinwijken aan de huisvestingsvoorwaarden van de speculatiebouw konden aanbrengen, bestond bijgevolg in het voorzien van een ruimere en meer verzorgde aanleg. De woningbouw zelf bleef aangewezen op minimale afmetingen. Zelfs de architectonische uitwerking kon haar «goedkoop» karakter niet ontsnappen, zoals duidelijk blijkt uit de veel grotere verfijning van zowel plattegrond als gevelbehandeling, die men aantreft bij modernistische werken van Bourgeois (b.v. de woning O. Jaspers) of Hoste (b.v. woning dr. de Beir) waarin de kostprijs een minder belangrijke rol speelde. In die zin vormen deze tuinwijkwoningen een eerste aanzet tot wat tijdens het C.I.A.M.

kongres te Frankfurt het *Existenzminimum* zal genoemd worden; en het was haast voorspelbaar dat de tuinvijken, ondanks hun grote ontwerpqualiteiten en gemeenschapsvormende bedoelingen tot de sociale demarkatie van de minder gegoede klasse zouden leiden.

Voor zover dit kon worden onderzocht ⁽⁵⁶⁵⁾, lijkt van de tijdens de twintiger jaren gebouwde modernistische tuinvijken, alleen in Le Logis - Floréal en (in mindere mate) te Kapelleveld, een zekere sociale vermenging te zijn verwezenlijkt. Na 1926 werd er aan particulieren een belangrijk aantal woningen verkocht, die momenteel door

meer gegoede burgers worden betrokken. Ook zijn de meeste bewoners er, wanneer hun inkomen het origineel vastgelegde maximum overschreed, ter plaatse blijven wonen. In hoever de ruime en subtiele aanleg van Van der Swaelmen, het verzorgde onderhoud, de meer pittoreske vormgeving van Eggericx, Pompe en Hoeben, of de specifieke ligging van deze wijken in de «betere» randgemeenten van Brussel, in deze ontwikkeling een rol hebben gespeeld, kan alleen een meer diepgaand onderzoek uitwijzen.

Als architecturale eenheid gekoncipieerde groepswoningbouw in Le Logis (arch. J. Eggericx 1921-30) (rechts en onder) en in de Cité Moderne (arch. V. Bourgeois 1922-25) (boven).

14.2. Een gediversifieerd beeld als gevolg van een hoofdzakelijk esthetische aanpak

Voor de modernisten waren de tuinvijken een enige gelegenheid om de nieuwe taak die ze de architect toebedeeld zagen, namelijk het ontwerp van hele straat- en pleinwanden in plaats van individuele woningen, ten uitvoer te brengen. De tuinvijken waren voor hen een middel om het nieuw stadsbeeld in overeenkomst met het machinetijdperk, waarvan Van der Swaelmen en Hoste in hun geschriften zo sterk het belang hadden benadrukt, te verwezenlijken. Deze bekommernis vindt men voortdurend in hun realisaties terug. Deze zijn als het ware opgebouwd uit een aaneenschakeling van kleinere, op zichzelf staande eenheden, die telkens als een aparte architectonische compositie werden uitgewerkt. In deze werkwijze zijn de modernistische wijken beïnvloed door de Nederlandse voorbeelden die Hoste en Van der Swaelmen tijdens de oorlog hadden leren kennen. Unwins streven naar een eigen specifieke beeldvorming voor ieder samenstellend onderdeel, werd er door de modernisten in overgenomen, maar zijn vormentaal, die nog sterk naar de middeleeuwen refereerde, werd vervangen door de nieuwe machineësthetiek. Hun stadsbeeld bleef echter, evenzeer als dat van Unwin, beïnvloed door C. Sittes zoeken naar gesloten perspectieven.

Door de aanpassing van de aanleg aan het reliëf ⁽⁵⁶⁶⁾, zijn de samenstellende onderdelen in Le Logis-Floréal en Kapelleveld minder duidelijk van elkaar te onderscheiden. Niettemin werden ook deze beide tuinvijken opgebouwd uit aparte, op zichzelf ontworpen eenheden, die te Bosvoorde genoemd werden naar de oorspronkelijke terreinvorm waarop ze waren opgericht (*Le Carré*, *Le Trapèze*, *Le Triangle*, enz...) en te St.-Lambrechts-Woluwe telkens door verschillende architecten werden uitgewerkt (Hoeben, Hoste, Pompe en Rubbers). Wanneer het terrein er min of meer vlak was, zoals in het geval van de woongroep *Le Triangle* in Le Logis, werd duidelijk, naar Van der Swaelmen beweert op functionele gronden ⁽⁵⁶⁷⁾, gestreefd naar een uitbouw van dit kleiner geheel rondom een centraal omsloten plein.

⁽⁵⁶⁵⁾ Cfr M. Smets: «Stedebouw in België 1920-1940: Tuinvijken», *loc. cit.*

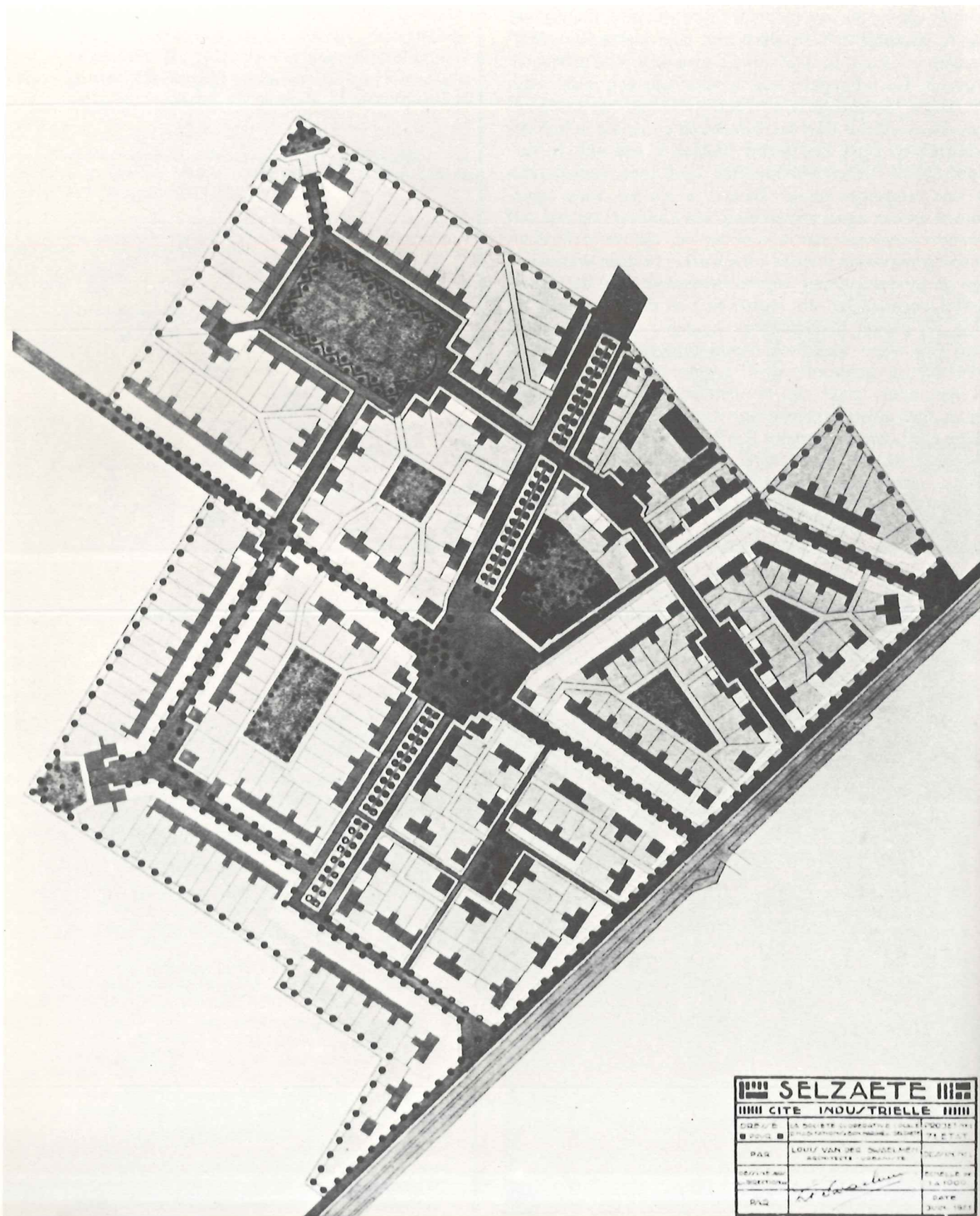
⁽⁵⁶⁶⁾ «Toutefois, le relief très accentué du sol à Floréal restreignait sévèrement toute fantaisie. Le réseau des allées, pour demeurer organique, était en quelque sorte commandé par la configuration du terrain.» L. Van der Swaelmen: «Cité-Jardin "Floréal"»; *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 5, nr 1, januari 1925, p. 6.

⁽⁵⁶⁷⁾ «Nous avons tenté de résoudre la difficulté en introduisant dans cette figure un élément générateur constituant un centre de gravité, lequel engendre organiquement une succession de plans qui se recoupent les uns les autres en formant automatiquement autant de "paysages" non cherchés.

Nous insistons spécialement sur la valeur de cette méthode "fonctionnelle", à l'inverse de celle qui consiste à imaginer arbitrairement des "silhouettes" d'aquarelliste, système qui ne peut mener qu'à des "Bruxelles - Kermesse" artificiels.»

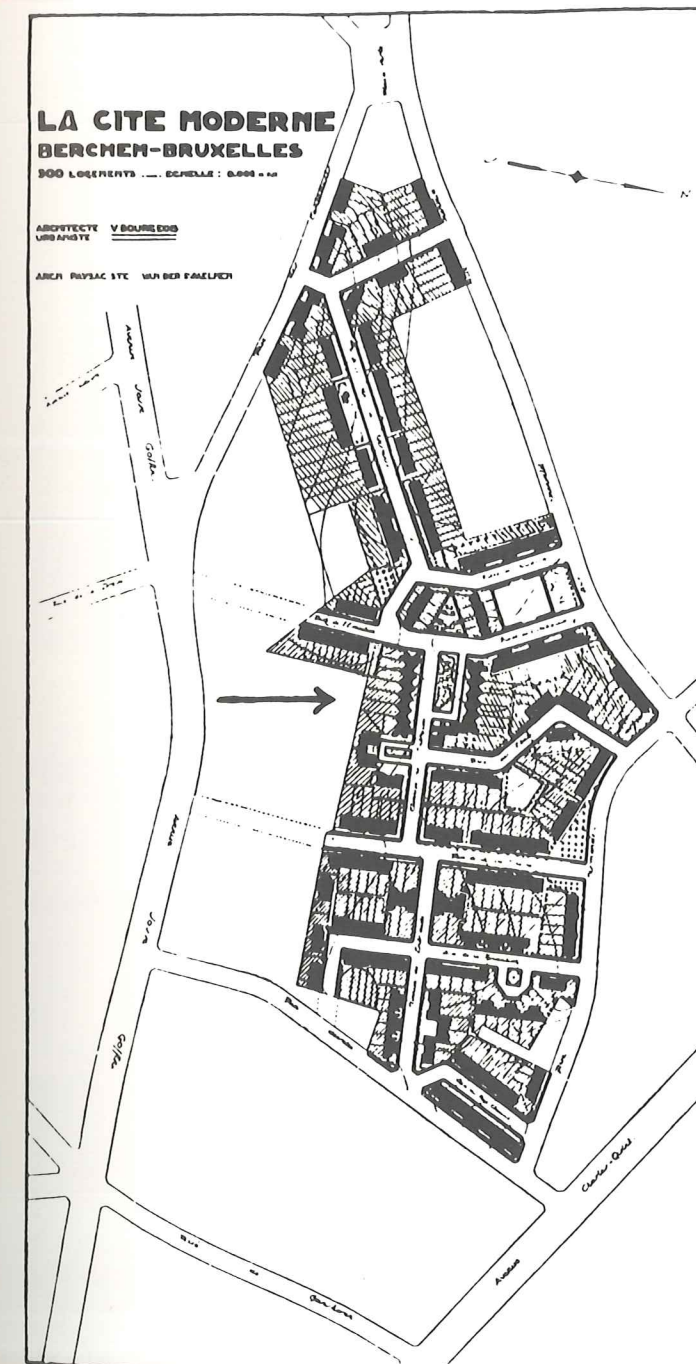
L. Van der Swaelmen: «L'Urbanisation des Cités-Jardins», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 9, nr 12, december 1929, p. 220.

Tuinwijk Klein Rusland te Zelzate (1921-23): L. Van der Swaelmen (inplantingsplan).
H. Hoste (woningtypes).

De esthetische grondslag van de modernistische tuinwijkenaanleg komt het duidelijkst naar voren in Klein Rusland en de Cité Moderne, die allebei op een nagenoeg vlak terrein gelegen zijn. In geen van beide gevallen werd gesteund op één of ander schema dat systematisch kon herhaald worden. Alle straten, hoekoplossingen, pleintjes en binnentuinen werden bewust verschillend behandeld. In het geval van Klein Rusland leidt dit tot een vrij verwarde statenstructuur, tot zeer onregelmatige bouwblokken en tot erg verschillende kavelgroottes. Het was duidelijk meer Van der Swaelmens bekommernis een opeenvolging van telkens variërende stadsbeelden tot stand te brengen, dan te letten op oriëntatie of verkeersproble-

La Cité Moderne te St.-Agatha-Berchem: aanlegplan (V. Bourgeois) - L. Van der Swaelmen (tuinaanleg) - 1922-25.

Gegroepeerde woningbouw in vertandingen ter omsluiting van een plein in Klein Rusland te Zelzate (arch. H. Hoste - 1921-23).

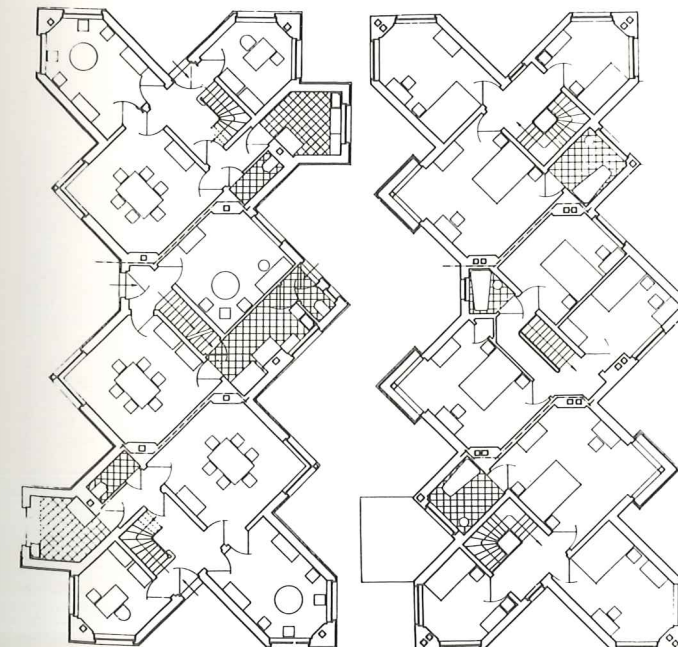
men. In het geval van de Cité Moderne getuigt Bourgeois' inplanting van een streven naar optimale bezonning⁽⁵⁶⁸⁾ maar heeft het verspringen van zijn voornaamste verdeelstraat naast zijn remmende werking op het verkeer⁽⁵⁶⁹⁾, ook tot doel gebroken perspectieven mogelijk te maken.

Functie en bruikbaarheid van bebouwing en aanleg zijn in deze benaderingswijze vooralsnog ondergeschikt aan het beoogde beeld. Straten, pleinen en aanpalende woninggroepen, zijn in de eerste plaats elementen die gebruikt worden om een architecturaal effect te bereiken. (Dit blijkt b.v. uit de in vertandingen opgestelde woningen, die zowel in Zelzate als in St.-Agatha-Berchem voorkomen, en die in hoofdzaak bedoeld zijn om het plein waarop ze uitteven, op passende «kubistische» wijze te omsluiten). Zelfs de combinatie van kleine, middelgrote en grote wooneenheden, die men in de Cité Moderne aantreft, werd zoals uit een opmerking van Bourgeois blijkt, tot op zekere hoogte ingegeven door een streven naar «diversiteit in de eenvoud»⁽⁵⁷⁰⁾.

Naargelang ze als herkenningspunten op wijk- of straatniveau fungeerden, werd in de opeenvolgende architectonische momenten een zekere hiërarchie ingebouwd: de *Place des Coopérateurs* in de Cité Moderne en het plein aan het vrijgezellentehuis in Klein Rusland zijn hoogtepunten, die in één enkel beeld, de nagestreefde samenwerkingsgeest symboliseren.

Door hun nadruk op het steeds variërend stadsbeeld gaan de Belgische modernisten in tegenstelling met b.v. de toenmalige verwezenlijkingen van J.J. P. Oud of E. May, voorlopig elke vorm van kontinu herhaalbaar schema uit de weg. Zoals A. Whittick dit voor Welwyn en Louis de Soissons opmerkt, zijn ook voor hen vooralsnog, «formele, geometrische patronen determinerend voor de stedenbouwkundige aanleg, en zo de woningen op een bevredigende manier willen georiënteerd zijn, dan

Gegroepeerde woningbouw in vertandingen ter omsluiting van de Place des Coopérateurs in de Cité Moderne (arch. V. Bourgeois - 1922-25): plattegronden én gevelaanzicht.

⁽⁵⁶⁸⁾ «Le problème consistait à établir la voirie dans une direction Nord-Sud de telle façon que les façades des maisons exposées soit à l'Est, soit à l'Ouest, reçoivent un ensoleillement régulier.» V. Bourgeois: «La Cité Moderne», *loc. cit.*, p. 248.

⁽⁵⁶⁹⁾ «... il est parfaitement inutile de ménager, à l'intérieur de ce nouveau quartier, des voies favorables aux communications importantes et rapides. Non! Celle-ci peut conserver un caractère intime et paisible grâce à de courtes voies brisées.»

Ibid.

Bij de aanleg van Floréal toont Van der Swaelmen een gelijkaardige bekommernis voor het afremmen van het verkeer en het tot stand brengen van een rustige woonstraat:

«Les allées résidentielles tracées de manière à décourager la circulation de transit, tout en favorisant un service aisé des habitations par véhicules de livraison, contribuent à faire régner le recueillement dans la cité.»

L. Van der Swaelmen: «Cité-Jardin "Floréal"», *loc. cit.*, p. 6.

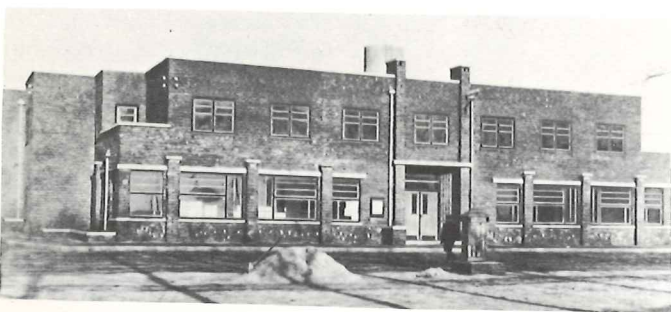
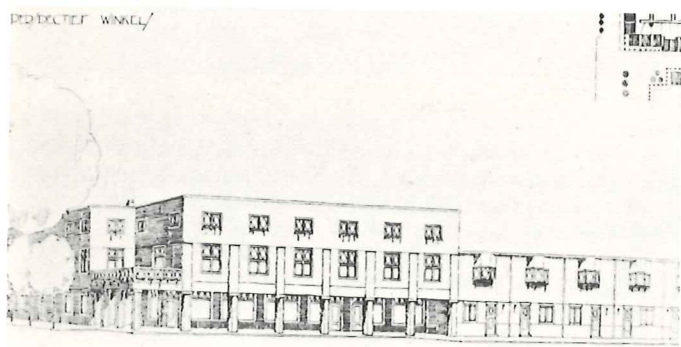
⁽⁵⁷⁰⁾ «Outre son avantage esthétique d'assurer la diversité dans la simplicité, la combinaison des maisons petites, moyennes et grandes ainsi que d'appartements permet à la Société de satisfaire les budgets et les besoins différents des familles peu aisées. Une fois encore, la dure nécessité économique est créatrice de valeurs harmonieuses.»

P. Bourgeois: «Considérations techniques sur la Cité Moderne» 7 *Arts*, jg. 4, nr 1, 18 oktober 1925, p. 2 (hernomen in P. Bourgeois: «Une expérience d'art nouveau et de civisme dans l'habitation à bon marché». La Cité Moderne à Berchem-Sainte-Agathe, *loc. cit.*, pp. 188-189).

moeten de plattegronden verschillend worden opgevat afhankelijk van de ligging» (571). Deze hoofdzakelijk formele benaderingswijze van het stedenbouwkundig ontwerp is typisch negentiende-eeuws.

Binnen deze van karakter negentiende-eeuwse aanleg, werden door architecten als Bourgeois en Hoste monumenten voor een nieuwe tijd opgericht, waarin de weergevonden soberheid zegevierde, en zij konden terugkeren tot de essentie van de architectuur, de derde dimensie, «die leven brengt in de wand, en contour, die spel van licht verwerkt en schaduw, die het naar voor en naar achter schuiven der massa's veroorzaakt en het geheel maakt tot een beweeglijk levend ding» (572). Dit gebruik van een eenheidsstijl binnen een variërend esthetisch geheel liet, zoals P. Bourgeois dat uitdrukt, toe, «zich te vernieuwen zonder zich te verloochenen» (573). Het wees op het bestaan van een band die, met alle respect voor eenieders individualiteit, de leden van de plaatselijke gemeenschap onderling verenigde.

Vrijgezellentehuis te Zelzate (arch. H. Hoste - 1921-23) (onder) - Model voor pleinvormige winkelbebouwing van Feenstra's Klein tuinstadplan (1920) (boven).

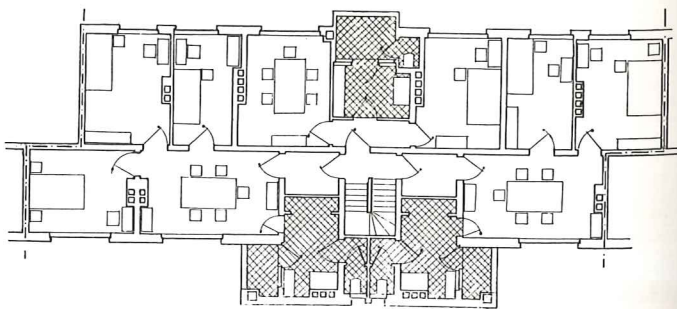
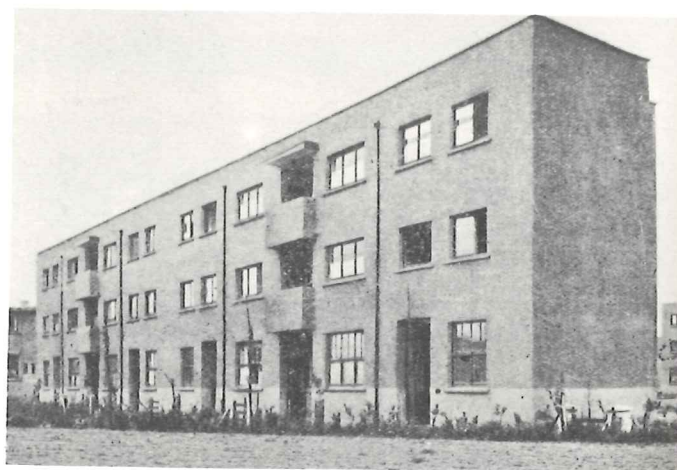

14.3. Het streven naar een hogere densiteit in het centrum

In tegenstelling met de egale, relatief lage, bebouwingsdichtheid die door Unwin voorgeschreven werd («twelve houses to the acre»), drongen de Belgische modernisten aan op een verhoging van de densiteit, voornamelijk rondom het wijkcentrum. Reeds in 1922 spreekt Hoste zijn twijfel uit over de geschiktheid van het tuinwijkconcept als algemeen toepasselijke methode ter oplossing van het volkshuisvestingsvraagstuk. De relatief hoge kostprijs van de infrastructuur in relatie tot het aantal woonegelegenheden, brengt volgens hem mee dat de tuinwijkoplossing voor de minst draagkrachtige bevolkingscategorieën financieel niet haalbaar is. Steunend op deze argumentatie — die Le Corbusier in 1930 zal inroepen om het tuinstadconcept te verlaten ten voordele van zijn *Ville Radieuse* — meent Hoste dat men, ten einde de infrastructuurkosten over een groter woningaantal te kunnen spreiden, verplicht zal zijn in bepaalde gevallen zijn toevlucht te nemen tot het oprichten van middelhoge woningblokken (574).

Om de nagestreefde grotere dichtheid te verenigen met essentiële tuinwijkkenmerken zoals licht, lucht en contact met de natuur, werd in de modernistische tuin-

Vrijstaande meergezinswoningbouw in de Cité Moderne (arch. V. Bourgeois - 1922-25): gevelaanzicht en plattegrond.

wijken voor het eerst in België de formule van het vrijstaand appartementsgebouw in het groen toegepast. Zowel Van der Swaelmen (575), als Bourgeois (576), zijn van oordeel dat de bouw van dit woningtype, dat in een stedelijke omgeving allerlei hygiënische nadelen vertoont, binnen de tuinwijken, waar «de woningblokken helemaal open kunnen staan naar de zon, midden in de vrije ruimte en het groen» (577), sterk aanbevolen kan worden. Deze vrijstaande flatgebouwen in het groen zijn duidelijk voorlopers van de gekoncentreerde hoogbouw in het groen die de tuinwijkformule na 1930 haast volledig uit het modernistisch denken over de volkshuisvesting zal verdringen.

Naast de aangehaalde financieel - economische argumenten werkten ook esthetische en sociologische beschouwingen de verwezenlijking van een grotere dichtheid in de hand. De vrijstaande appartementsgebouwen maakten het immers mogelijk de hoogte als element te betrekken bij het realiseren van gevarieerde stadsgezichten (578). Hoezeer deze esthetische overweging speelde, blijkt uit Bourgeois' opmerking dat «de aanwezigheid van woningen van verschillende hoogte toelaat bepaalde punten, zoals pleinen en kruispunten, te beklemtonen met behulp van meer monumentale gegevens» (579). Door één of meer centraal gelegen gebouwen in de hoogte uit te werken, werd het centrum van op afstand waarneembaar, als een symbolisch zinbeeld van samenhangigheid waarmee de wijkbevolking zich zou kunnen identificeren (580). Deze symbool-betekenis komt duidelijk tot uiting in de Fer-à-Cheval-hoogbouw die J.J. Eggericx op het hoogste punt van de tuinwijk Le Logis-Floréal inplantte.

Door het verdichten van de bevolking op de plaats waar winkels, verenigingslokaal en andere voorzieningen gekoncentreerd lagen, werd kennelijk de vorming van een centrum beoogd. Wanneer Hoste te Zelzate, mede geïnspireerd op voorbeelden uit de Limburgse mijnstreek, een vrijgezellentehuis voorziet, omdat hij het niet economisch verantwoord acht individuele woningen te bouwen voor alleenstaanden, voegt hij er terloops aan toe, dat «de urbanist daarmee over een centrum, een hart voor de wijk beschikte» (581). Ook in de Cité Moderne en in Le Logis-Floréal wordt de gelijkvloerse laag van de centrumvormende meergezinswoningbouw door winkels

Fer-à-Cheval als symbolische hoogbouw in Le Logis-Floréal.

NOTEN

(571) A. Whittick: *European architecture in the twentieth century*, Volume I, London, 1950, p. 151.

(572) H. Hoste: «Normalisatie» *Van Onzen Tijd*, jg. 18 (1917-1918), nr 46, p. 547.

(573) «... se renouveler sans se renier. Les rues ne se répètent pas; même se ressemblent-elles? Or, partout, un seul et constant esprit atteste le bienfait de l'unité, de la communion plutôt, laquelle est harmonie de forces étrangères rassemblées; plutôt qu'un jaillissement monotone.»

P. Bourgeois: *loc. cit.*, p. 189.

(574) «... la cité-jardin est-elle réellement la meilleure solution du logement? Il faut se rendre compte que la réalisation de ces cités n'est pas toujours possible. Il suffira de se représenter le développement de rues qu'exigerait une cité-jardin avec tout ce qui en est la conséquence, moyens de communication, construction de boutiques, d'écoles, d'églises, de bâtiments administratifs, dédoublement du service de police, d'incendie, etc. pour avouer que rien qu'au point de vue financier, la réalisation de la cité-jardin n'est pas toujours faisable. Il se pourrait donc que nous nous trouvions dans l'obligation de résoudre le problème, fût-ce à regret, d'une autre façon.

Une de ces façons sera la construction urbaine à étages. Entendons-nous: il y a de la marge entre le cottage et le skyscraper, la maison tour. La nécessité qui peut nous empêcher de construire l'un, ne doit pas fatalement nous entraîner à entreprendre l'autre.»

H. Hoste: «Un complexe d'Habitations Ouvrières en Hollande», *La Cité*, jg. 3, nr 8, augustus-december 1922, p. 161.

(575) «Et l'on ne saurait répéter qu'un certain nombre de logements multiples, dans des immeubles grands ouverts au soleil, au cœur d'espaces libres dans la verdure, trouvent autrement bien leur lieu d'élection ici que dans des rues urbaines trop étroites et qui n'ont pas été faites pour cela.»

L. Van der Swaelmen: «Cité-Jardin "Floréal"», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 5, nr 1, januari 1925, p. 8.

(576) «En effet, répartis judicieusement en divers endroits, les blocs à étages multiples peuvent disposer d'autant de lumière et d'air que les logements individuels: cette solution n'est guère possible dans les villes, où les blocs sont entassés les uns sur les autres.»

V. Bourgeois: «La Cité Moderne», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr 10, oktober 1923, p. 247.

(577) L. Van der Swaelmen: *loc. cit.*

(578) «... dans une cité-jardin, les immeubles à deux ou trois étages peuvent être disséminés judicieusement de façon à profiter de l'air et de la lumière et à renforcer, tout en la variant, la puissance esthétique par la verticalité de leur architecture opposée à l'horizontalité des maisons individuelles.»

V. Bourgeois: «A propos de maisons à logements multiples», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 4, nr 10, oktober 1924, p. 214.

(579) V. Bourgeois: «La Cité Moderne», *loc. cit.*

(580) In zijn theoretisch tuinwijkmodel voorzorg ook Feenstra, naar analogie met de vroegere kerktorens, een toren met louter symbolische functie aan de rand van zijn centraal gelegen plein.

(581) «Si déjà la question se pose, s'il est vraiment nécessaire que chaque famille dispose d'une cuisine ou si la cuisine collective sera l'outil par excellence, la question se pose d'autant plus pour les célibataires et non seulement pour la cuisine, mais pour la maison entière. La réponse à coup sûr est négative: dans les conditions actuelles, le célibataire n'a pas droit à une maison complète (...). J'ai proposé la maison pour célibataires, ayant comme locaux essentiels des chambres à coucher, une salle à manger, une salle de lecture et de conversation, des bains, un dépôt de bicyclettes, etc. (...). L'urbaniste avait du coup un centre, un cœur pour la cité.»

H. Hoste: «La Cité de Zelzate», *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 3, nr 9, september 1923, pp. 213-214.

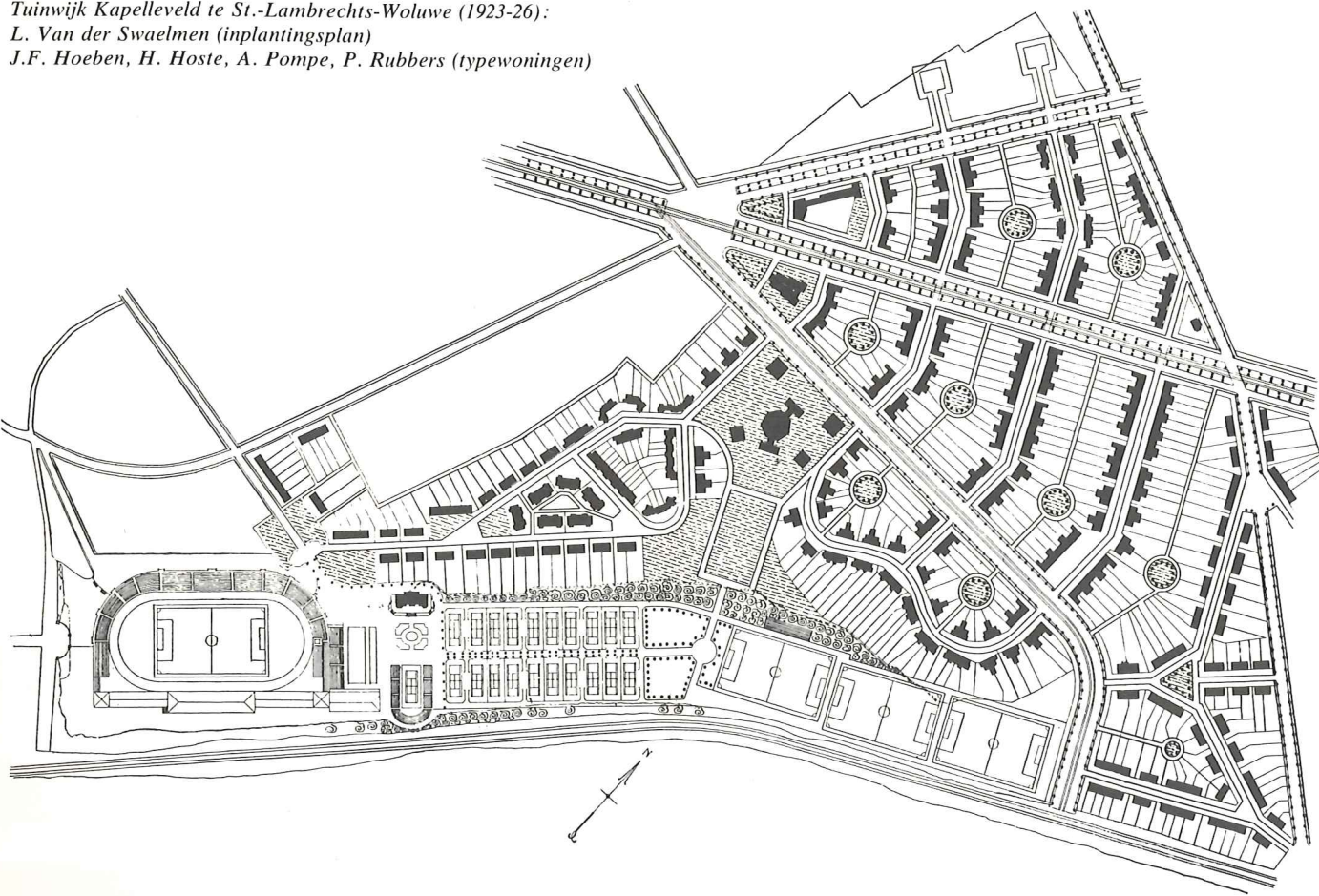
ingenomen⁽⁵⁸²⁾. In het laatste geval werd het Fer-à-Cheval gebouw (dat pas in 1930 werd gerealiseerd) opgericht om te wedijveren met de winkels die op partikulier initiatief aan de rand van de Bosvoordse tuinwijk waren ontstaan⁽⁵⁸³⁾. De hoogbouw, die aanvankelijk slechts met zes bouwlagen was voorzien maar later met negen bouwlagen werd uitgevoerd, werd door de plaatselijke huurderscoöperatieve als opbrengsteigendom gekoncipieerd. De dure appartementen in deze woontoren werden aan winkeliers en andere buitenstaanders verhuurd om op die manier het jaarlijks budget van de maatschappij in evenwicht te brengen, zonder de huurprijs van de eengezinswoningen van de aandeelhouders te moeten verhogen⁽⁵⁸⁴⁾.

Voor Kapelleveld ontwierp Hoste middelhoge woontoren met gelijkvloerse winkels, die bedoeld waren om een overgang te vormen tussen de sportvelden en de dungezaaide woningen. Zijn poging om ook hier door plaatselijke densiteitsverhoging rondom de winkels een plaats van samenkomst te creëren, mislukte echter. De appartementsgebouwen werden nooit verwezenlijkt. De burgemeester wou « villa's in zijn gemeente, geen krotten »⁽⁵⁸⁵⁾. Ondanks het betoog van Van der Swaelmen dat een tuin van vijf are per woning meer dan het dubbele was van wat door een amateur kon onderhouden worden, bleef deze, samen met directeur-generaal O. Velghe⁽⁵⁸⁶⁾, één van de initiatiefnemers van deze tuinwijk, vasthouden aan een maximale dichtheid van twaalf woningen per hectare⁽⁵⁸⁷⁾.

Al bij al geeft de plattegrond van Kapelleveld een goede synthese van de stand van het stedenbouwkundig denken in België op een ogenblik dat, in 1926, de tuinwijkinitiatieven van overheidswege door budgetaire beperkingen werden afgeremd. Hij werd hoofdzakelijk bepaald door drie bestaande verkeersassen die het terrein doorkruisten⁽⁵⁸⁸⁾. Om zo weinig mogelijk hinder van het daardoor veroorzaakte verkeer te ondervinden, werden de woonstraten haaks op deze assen ingeplant. Deze schikking bracht een aanzet van eenvormige oplossing mee, waarin zelfs de openbare pleintjes in het verlengde van de achtertuinen telkens op dezelfde wijze werden behandeld. Omdat het zuidelijk deel van de wijk, dat buiten de invloed van de verkeersassen ligt, hoofdzakelijk is afgeleid uit het bestaande reliëf en het zoeken naar architectonische composities, kan men echter stellen dat de schematisering van het noordelijk deel waarschijnlijk door de toevallige aanwezigheid van de drie verkeersassen is teweeg gebracht. Ook hier gaat het niet om aangesloten, eenvormige straatwanden waarvan de ligging uit een optimale bezonning werd afgeleid, maar veeleer, zoals in de vroegere tuinwijkvoorbeelden, om het samenstellen van woningen tot kleine architecturale gehelen, die wanneer zij in een woonstraat voorkomen, nog sterk het beeld van de suburbane verkavelingen uit het begin van de eeuw oproepen.

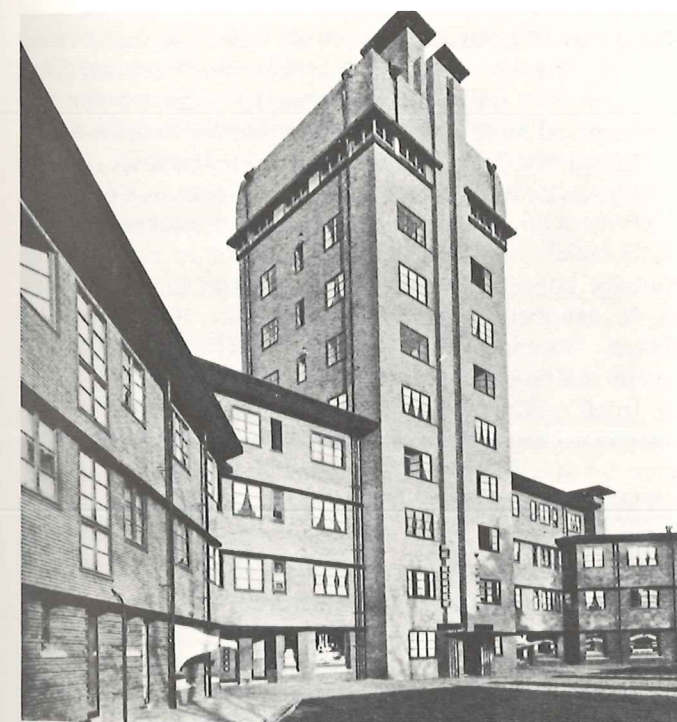
Aan de vooravond van de C.I.A.M. -kongressen tekent zich in de Belgische modernistische tuinwijken bijgevolg een hiaat af tussen de architectonische vormgeving en de

Tuinwijk Kapelleveld te St.-Lambrechts-Woluwe (1923-26):
L. Van der Swaelmen (inplantingsplan)
J.F. Hoeben, H. Hoste, A. Pompe, P. Rubbers (typewoningen)

stedenbouwkundige inplanting. Terwijl zich in de architectuur uit economische en symbolische overwegingen een nieuw soort esthetiek had ontwikkeld, bleef de stedenbouw zich voornamelijk beperken tot het uitdenken van aangename en harmonische schikkingen voor de nieuwsoortige objekten die de architectuur hem ter hand had gesteld. Begrippen als industrialisatie en seriebouw, die volgens de C.I.A.M. het volkshuisvestingsvraagstuk moesten oplossen, hadden het stedenbouwkundig ontwerp in België vooralsnog weinig beïnvloed. Het is dan ook begrijpelijk dat het C.I.A.M.-kongres dat in 1930 te Brussel werd gehouden, de aanleg van Kapelleveld niet erg hoog aanschreef⁽⁵⁸⁹⁾.

Fer-à-Cheval - hoogbouw te Bosvoorde
(arch. J. Eggericx - 1927-30)

Projekt voor vrijstaande flatgebouwen met gelijkvloerse winkels in Kapelleveld
(arch. H. Hoste - 1923-26).

⁽⁵⁸²⁾ « La combinaison de magasins au rez-de-chaussée avec un certain nombre de logements à l'étage, en d'autres termes: la fusion du problème des maisons de commerce — qui sont une nécessité inéluctable — avec celui des logements multiples, qui répondent à un besoin avéré pour une certaine fraction de la population de six mille âmes hébergées ici, fournit pourtant une solution élégante et avantageuse au programme économique. »

L. Van der Swaelmen: « Cité-Jardin "Floréal" », *loc. cit.*, p. 8.

⁽⁵⁸³⁾ « Le "Fer-à-cheval" est un immeuble de rapport: En effet, la Cité de "Floréal" bouclait son budget en perte (...). Or, à proximité, on construisait des maisons de style "baroque" où s'achalandaient aussitôt boucherie, mercerie, épicerie, boulangerie. Ces commerçants allaient donc exploiter la Cité sans prendre part à sa vie et sans lui verser leur quote-part. On conçut aussitôt la construction d'un immeuble de rapport. Cet immeuble serait composé à sa base de locaux spécialement aménagés pour le commerce, tous genres de commerce, et qui seraient loués à prix plus fort, naturellement. »

« Floréal. "Le Fer-à-Cheval" », *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 10, nr 2, februari 1930, p. 23.

⁽⁵⁸⁴⁾ *Ibid.*, pp. 23-24.

⁽⁵⁸⁵⁾ L. Van der Swaelmen: « L'Urbanisation des Cités-Jardins », *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 9, nr 12, december 1929, p. 216.

⁽⁵⁸⁶⁾ « Mais il faut dire combien ces derniers furent heureusement inspirés en limitant, à 12 par hectare, le nombre de maisons. Chacune de celles-ci disposera donc d'un jardin suffisamment spacieux. »

O. Velghe: « Avant-propos », *La Cité-Jardin du Kapelleveld*, p. 4.

⁽⁵⁸⁷⁾ Mogelijk werd deze geringe dichtheid mee ingegeven door een verkeerde interpretatie van Unwins leuze: « Twelve houses to the acre », die een densiteit van ongeveer 30 woningen per hectare inhoudt.

⁽⁵⁸⁸⁾ L. Van der Swaelmen: « L'Urbanisation des Cités-Jardins », *loc. cit.*, pp. 216-217.

⁽⁵⁸⁹⁾ CIAM 3 bracht op Kapelleveld de volgende kritiek uit: « ... ou le lotissement se trouve à un mauvais endroit, ou le plan d'extension est faux. » In de Engelse vertaling werd dit nog sterker: « ... either the site of the settlement is wrong, or the town planning is wrong, probably both. »

Internationale Kongresse für Neues Bauwesen: *Rationelle Bebauungsweisen. Ergebnisse des drei Internationalen Kongresses für Neues Bauwesen*, Stuttgart, 1931, p. 89, 193.